

DE ZEEUWSE LANDBOUW IN NIEUWE BANEN

Februari 1992

REFERAAT

DE ZEEUWSE LANDBOUW IN NIEUWE BANEN

Wijnen, C.J.M.

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO), 1992

Mededeling 454

ISBN 90-5242-148-X

47 pag., tab., bijl.

Verkenning van de aandachtspunten voor een provinciaal landbouwbeleid. Ingegaan wordt op de mogelijkheden om de landbouw in de diverse regio's te versterken. Nieuwe teelten, een betere marktpositie voor Zeeuwse producten, voorzieningen op de bedrijven en in de omgeving ten behoeve van een marktgerichte productie worden daartoe in beschouwing genomen.

Voorgesteld wordt om ten behoeve van de beleidsprioriteiten gebiedsgewijs een landbouwontwikkelingsplan op te stellen.

Landbouw/Tuinbouw/Agribusiness/Landbouwbedrijven/Zeeland

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Wijnen, C.J.M.

De Zeeuwse landbouw in nieuwe banen / C.J.M. Wijnen. -

Den Haag : Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO). - Tab. -

(Mededelingen / Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) ;

no. 454)

ISBN 90-5242-148-X

NUGI 835

Trefw.: landbouw ; Zeeland / tuinbouw ; Zeeland.

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	5
SAMENVATTING	7
1. INLEIDING	9
1.1 Achtergrond	9
1.2 Probleemstelling en uitgangspunten	9
1.3 Karakteristiek van de Zeeuwse landbouw	9
1.4 Toekomstperspectief	10
1.5 Beleidsdoelstellingen	11
2. NIEUWE PRODUKTEN EN SECTOREN	12
2.1 Assortimentsverbreding	12
2.2 Introductie van nieuwe sectoren	12
2.3 Werven van bedrijven	13
3. AFZET EN VERWERKING	15
3.1 Herkenbaarheid van Zeeuwse produkten	15
3.2 De afzetorganisatie	15
4. VOORZIENINGEN EN KENNIS TEN BEHOEVE VAN DE MARKT- GERICHTE PRODUKTIE	17
4.1 Zeeland blijft een schoon land	17
4.2 Overgang naar een duurzaam landbouwsysteem	17
4.3 Verbetering vakmanschap	18
5. VERBETERING VAN DE PRODUKTIEOMSTANDIGHEDEN	20
5.1 Landinrichting	20
5.2 Inzicht in de bodemgeschiktheid	20
5.3 Verbetering watervoorziening	21
6. VERBETERING INKOMENSBASIS DOOR NEVENACTIVITEITEN	22
6.1 Benutting arbeidspotentieel	22
6.2 Onderhoud landschap	22
6.3 Kamperen bij de boer	23
7. HET LANDBOUWONTWIKKELINGSPLAN	24
8. SLOTBESCHOUWING	25
LITERATUUR	26

INHOUD (vervolg)

	Blz.
BIJLAGEN	27
Bijlage 1 De positie van de Zeeuwse agrarische sector	28
Bijlage 2 De ontwikkeling van de land- en tuinbouw- produktie in de tachtiger jaren	31
Bijlage 3 De ontwikkeling van bedrijven en beroeps- bevolking	33
Bijlage 4 Vooruitzichten voor de belangrijkste agrarische sectoren	35
Bijlage 5 Functies buiten het agrarisch bedrijf	40
Bijlage 6 Ontwikkeling bij toelevering, verwerking en afzet	42
Bijlage 7 Geraadpleegde bronnen	44

Woord vooraf

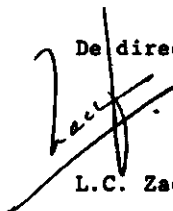
De agrarische sector ontwikkelt zich in het landelijk gebied veelal in nauwe samenhang met andere maatschappelijke sectoren. Inzicht in de verschillende functies en in de ontwikkeling van deze sector is derhalve van groot belang voor de beleidsbepaling op provinciaal niveau.

Het College van Gedeputeerde Staten van Zeeland heeft het Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) gevraagd een bijdrage te leveren aan de gedachtenvorming voor het beleid in deze provincie, uitgaande van reeds eerder door diverse instanties gepubliceerde nota's.

De in dit rapport aangegeven aandachtspunten en suggesties voor het provinciaal beleid zijn dan ook niet gebaseerd op aanvullend onderzoek, maar bouwen voort op gegevens en inzichten in reeds beschikbare studies en rapportages. In dat verband dienen met name de Provinciale Landbouw-Ontwikkelingsnota van de Directie LNO en het Rapport van de Stuurgroep Herstructurering Akkerbouw Zuidwest Nederland (Herstructureringsrapport, 1990) te worden genoemd.

Te hopen valt dat de aanbevelingen en beleidsuggesties in deze publikatie mogen bijdragen tot een afweging van de belangen die met betrekking tot de landbouw en het landelijk gebied in Zeeland spelen.

Den Haag, februari 1992

De directeur,

L.C. Zachariasse

Samenvatting

Op verzoek van het Provinciaal bestuur van Zeeland is gezocht naar mogelijkheden om de positie van de landbouw te versterken. Deze verkenning is uitgevoerd op basis van beschikbare onderzoeken.

De agrarische sector verdient in de komende jaren speciale aandacht van de provincie. De Zeeuwse landbouw kampt met een eenzijdig op de akkerbouw gerichte produktie en is relatief klein-schalig gebleven.

Om de gevolgen van de ombuiging van het landbouwbeleid op te vangen en een meer marktgerichte ontwikkeling in te zetten is een heroriëntatie van de Zeeuwse agrarische sector noodzakelijk. Aandacht dient daarbij te worden besteed aan perspectievolle sectoren, in het bijzonder aan de in Zeeland weinig voorkomende. Inzicht in de succesvoorwaarden van nieuwe produktierichtingen kan worden verkregen door het stimuleren van voorbeeldbedrijven en van stageverblijven. Specifiek vakmanschap, scholing en informatievoorziening blijven belangrijke middelen om de veranderingen in de Zeeuwse landbouw met succes te doen verlopen.

De marktpositie van de Zeeuwse produkten is een punt van aandacht. Het bevorderen van merkprodukten en het stimuleren van samenwerking in de agribusiness zijn hierbij van belang. Voor de langere termijn verdient het aanbeveling de mogelijkheden van de ligging van Zeeland in de nabijheid van belangrijke afzetgebieden beter te benutten.

De noodzaak van een meer marktgerichte produktie vereist uit kwaliteitsoverwegingen een zo gering mogelijke externe milieubelasting en een maximale bedrijfshygiëne. Naast deze basisvoorwaarden zal de ondernemer bij zijn bedrijfsvoering moeten werken aan de duurzaamheid van zijn produktiesysteem. Mogelijkheden tot opslag van de produkten en voor de tijdige aanwending van dierlijke mest zijn hierbij van belang voor de akkerbouw.

Schaalvergroting en specialisatie in het grondgebruik vragen om een voortzetting van landinrichtingsactiviteiten. De ontwikkeling naar een intensiever grondgebruik kan worden gestimuleerd door de zoetwatertoevoer en door een verbetering van de bodem. Specifieke categorieën ondernemers zullen op korte termijn zijn aangewezen op inkomsten van buiten hun bedrijf. Met het oog daarop zou de provincie zich in kunnen spannen om mogelijkheden te creëren voor het benutten van de beschikbare arbeid op andere bedrijven, het onderhoud van het landschap en het bieden van kampeergelegenheden.

Vanwege het verschil in bedrijfsstructuur en in interesse van de ondernemers hebben de sectoren in de verschillende gebieden uiteenlopende toekomstkansen. Gelet op de niet-agrarische functies die plaatselijk spelen is de bepaling van de regionale agrarische ontwikkelingsmogelijkheden in een provinciaal plan een belangrijk middel om tot prioriteiten in het beleid te komen.

1. Inleiding

1.1 Achtergrond

Sinds het uitbrengen van de Provinciale Landbouwnota in (Provinciaal Bestuur, 1986) zijn de omstandigheden in belangrijke sectoren van de landbouw verder aangescherpt. Boeren en tuinders bevinden zich in een veelal moeilijker situatie bij het nemen van beslissingen over hun toekomst. De gevolgen van het veranderde EG-beleid en de veranderde eisen ten aanzien van het milieu maken een eigen visie van de provincie noodzakelijk. De zorg gaat daarbij speciaal uit naar de leefbaarheid van het Zeeuwse platteland. Het behoud en zo mogelijk de versterking van de werkgelegenheid en inkomenspositie zijn daarvoor van groot belang.

1.2 Probleemstelling en uitgangspunten

De provincie heeft het Landbouw-Economisch Instituut (LEI-DLO) verzocht een aantal punten voor deze visie te inventariseren. In deze nota zijn de mogelijke aandachtsvelden voor een op de landbouw gericht beleid van de provincie aangegeven, zoals deze uit in het recente verleden verschenen rapporten en nota's van diverse instanties kunnen worden afgeleid. Overeenkomstig de wens van Provinciale Staten is daarbij uitgegaan van de Provinciale Landbouw-Ontwikkelingsnota (PLON) die is opgesteld door de Provinciale Directie Landbouw, Natuur en Openluchtrecreatie van het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij (Directeur LNO-1991). Aan de aandachtsvelden die in de hier gepresenteerde nota aan de orde komen, zijn bij wijze van suggestie een aantal mogelijke actiepunten voor de provincie toegevoegd. Samenvattende beschouwingen over voor de provinciale beeldvorming relevante feiten en ontwikkelingen zijn opgenomen in enkele bijlagen bij deze nota.

1.3 Karakteristiek van de Zeeuwse landbouw

De agrarische sector is voor het grondgebruik en de inkomensvorming in grote delen van de provincie zeer belangrijk.

Het productiepatroon van de bedrijven wordt gekenmerkt door hoofdzakelijk akkerbouwgewassen en plaatselijk fruitteelt. Sectoren als de intensieve tuinbouw en de intensieve veehouderij zijn in Zeeland van zeer beperkte betekenis.

De wijzigingen in het Europese landbouwbeleid hebben geleid tot een beperking van belangrijke produktierichtingen. De suikerbietenteelt liep terug, de rentabiliteit van de akkerbouw kwam

onder druk. De rundveehouderij en ook de oppervlakte grasland zijn verminderd in omvang.

De Zeeuwse bedrijven zijn overwegend georiënteerd op de grondgebonden produktierichtingen. De mogelijkheden tot bedrijfsvergroting zijn daardoor nauw verbonden met het verminderen van het aantal bedrijven. Ondanks de sterke vermindering van het aantal bedrijven in de afgelopen jaren is de Zeeuwse landbouw kleinschalig gebleven. De voorsprong die Zeeland eerder had met gemiddeld grotere bedrijven is zelfs veranderd in een achterstand. Een groot deel van de bedrijfshoofden heeft inkomsten buiten het bedrijf.

De vergrijzing die zich bij de bedrijfshoofden aftekent en ook het geringer wordend aantal van hen met een opvolger wijzen op een voortgaande daling van het aantal bedrijven. De verwachte vermindering zal echter vooralsnog niet leiden tot een vermindering van het bedrijfsagrootteprobleem. Op veel bedrijven zal een overschot aan arbeid blijven.

1.4 Toekomstperspectief

De vooruitzichten van de Zeeuwse landbouw worden bepaald door de mogelijkheden om over te gaan op een ander type produktie. Markt en kwaliteit worden belangrijker elementen voor de prijsvorming. Meer dan voorheen zal ook de Zeeuwse landbouw zich dienen te richten op produkten die met de welvaartsontwikkeling verband houden. Dit zijn veelal kapitaals- en kennisintensieve produkten.

De introductie van nieuwe produkten en nieuwe produktiewijzen vereist aanpassingen bij de producent en ook van zijn omgeving. De kennis van de ondernemers, de inrichting van de bedrijven, de regionale voorzieningen, en de produktieomstandigheden dienen nadrukkelijker hierop te worden afgestemd. Veelal vereisen dergelijke produkten een andere toelevering en verwerking en dienen zij in overleg met de organisaties die de vermarkting verzorgen te worden voortgebracht; zodat zo veel mogelijk aan de wensen van consument kan worden voldaan.

De heroriëntatie van de produktie zal voorts plaats dienen te vinden binnen de randvoorwaarden die vanwege milieu-, natuur en landschapsbelangen worden bepaald. Naast de wijzigingen in het Europese landbouwbeleid zal met name de aanscherping van de milieueisen, zoals die in het landelijk beleid is voorzien, van grote invloed kunnen zijn op de ontwikkelingsmogelijkheden van de landbouw in Zeeland. Overeenkomstig het nationale beleid is het streven gericht op een duurzaam landbouwsysteem dat in harmonie met de omgeving wordt toegepast. De mogelijkheden voor een duurzame Zeeuwse landbouw vormen het onderwerp van een inmiddels in opdracht van de provincie elders gestarte studie.

1.5 Beleidsdoelstellingen

Tegen genoemde achtergrond is het gewenst ten behoeve van de Zeeuwse landbouw te streven naar:

1. Een versterking van de produktiemogelijkheden in de diverse regio's;
 - a. door het stimuleren danwel invoeren van nieuwe sectoren en produkten;
 - b. door een betere marktpositie van de Zeeuwse produkten; onder meer door het scheppen en benutten van voorzieningen voor verwerking en afzet;
 - c. door een verbetering van kennis en voorzieningen ten behoeve van onder andere marktgerichte produktie;
 - d. door een aanpassing van de produktieomstandigheden aan de beoogde produktiewijzen.
2. Een verbetering van de inkomensbasis van de agrarische beroepsbevolking, onder meer door ruimte voor nevenfuncties binnen en buiten het bedrijf.
3. Een passend beleidskader om aan de verscheidenheid aan ontwikkelingen op regionaal niveau gestalte te geven.

De aangegeven doelstellingen worden hierna uitgewerkt.

2. Nieuwe produkten en sectoren

2.1 Assortimentsverbreding

Vanuit de huidige situatie dienen er mogelijkheden te worden ontwikkeld voor het voortbrengen van andere produkten of op een andere wijze geteelde produkten. Hoewel er ter versterking van de inkomensbasis dringend behoefte is aan nieuwe produkten, zal de akkerbouwsector nodig blijven binnen de Zeeuwse produktiemogelijkheden. De nieuwe produkten hebben of een te kleine omvang, of er dreigt een markt- overvoering indien iedereen zich er op zou storten. De introductie van nieuwe gewassen en produkten dient zich bij voorkeur te voltrekken via ondernemers of groepen die een bepaalde samenwerking overeen komen. Voor de akkerbouwsector dient vooralsnog aanpassingsruimte in stand te worden gehouden. Dit betekent dat bedrijven en grondgebruik zich - binnen gegeven randvoorwaarden van natuur, landschap en milieu - moeten kunnen ontplooiën in de richting van het meest doelmatige duurzame gebruik.

De kleinschalige akkerbouwstructuur biedt in beginsel mogelijkheden om over te gaan naar een grootschalige opengronds voedings- en siertuinbouw.

Actie provincie:

De provincie ondersteunt praktijkonderzoek naar en voorlichting over nieuwe produkten. Stimuleert groepen telers die zich op nieuwe gewassen en produkten toeleggen. Aandacht is onder meer nodig voor de gewassen of teelten die niet zoutgevoelig zijn. Bij de bestemming en inrichting van het landelijk gebied wordt gestreefd naar zo groot mogelijke flexibiliteit in het grondgebruik. Overgangen van grasland naar bouwland en vervolgens naar diverse vormen van opengrondstuinbouw worden zo weinig mogelijk beperkt.

2.2 Introductie van nieuwe sectoren

De beperkingen die de produktie elders kan gaan ondervinden bieden mogelijkheden voor Zeeland. Men kan hierbij onder meer denken aan sectoren als de glastuinbouw die vanwege de ruimtelijke omstandigheden en de bloembollenteelt die vanwege de milieuhygiënische voorwaarden in andere delen van het land niet verder kunnen uitbreiden. Ook de melkveehouderij en de intensieve veehouderij hebben in grote delen van Zeeland meer expansieruimte dan elders in het land. Uitbreiding van de plaatselijk veelal beperkte sectoren kan het draagvlak voor voorzieningen in de

dienstensector vergroten. De uitbreiding is mogelijk door vergroting of omschakeling van bestaande bedrijven zoals in de glastuinbouw. En voorts door de vestiging van ondernemers van elders die in dat geval hun produktierechten in Zeeland gaan benutten. In het algemeen vereist de overgang op een nieuwe sector een ingrijpende aanpak. Om de risico's die daaraan verbonden zijn te beperken is het gewenst om de succesvoorwaarden terdege te kennen. Veelal kan men niet volstaan met het volgen van een cursus, maar zal men ook in de praktijk met het gehele produktieproces vertrouwd dienen te worden. Het doorlopen van een stageperiode is daartoe veelal een vereiste. Speciale aandacht van de ondernemers en het bedrijfsleven is nodig voor het organiseren van die werkzaamheden, waarvoor een beroep dient te worden gedaan op arbeidskrachten van buiten het bedrijf, zoals bij de arbeidsintensieve gewassen. Ook het regelen van toelevering van grond- en hulpstoffen, en de keuze ten aanzien van verwerking en afzet vereisen veelal een speciale aandacht.

Actie provincie:

Activiteiten van instellingen die zich belasten met het verbeteren van het inzicht in de succesvoorwaarden van perspectiefvolle nieuwe teelten die tot dusverre in Zeeland niet of zeer sporadisch voorkomen, dienen te worden ondersteund. In dit verband moet met name aan het stimuleren van stageverblijven voor jongeren worden gedacht.

Aanpassingen van de dienstverlening zullen eveneens nodig zijn en dienen waar mogelijk te worden gestimuleerd.

2.3 Werven van bedrijven

Bij het achterwege blijven van initiatieven vanuit Zeeland, zou ter versterking van de produktiesectoren in de provincie kunnen worden overwogen om bedrijven van elders te werven. Het meest voor de hand ligt het werven van melkveehouders die hun melkquotum in Zeeland benutten. Dit biedt het voordeel dat het grasland, dat vanwege natuur- en landschapsfuncties behouden dient te blijven voor begrazing, kan worden benut.

Bij het verplaatsbaar worden van mestproduktierechten zullen varkens- en pluimveehouders behoefte kunnen voelen om in minder vee-dichte gebieden hun produktie voort te zetten. De komst van dergelijke bedrijven kan de thans aanwezige zwakke sectoren versterken waardoor de produktie in de provincie blijft.

Bij de behoefte aan teeltmogelijkheden voor sommige gewassen leidt de schaarste elders niet altijd tot een bedrijfsvestiging in Zeeland. In de huidige praktijk hebben telers van bloembollen, groenten en pootaardappelen reeds een wisselend grondgebruik. De teeltplaats wordt vooral bepaald door de beschikbaarheid van gezonde gronden en de mogelijkheden om een goed produkt op de markt te brengen.

In de oude glastuinbouwgebieden manifesteert zich sinds enige jaren duidelijk een tekort aan vestigingsmogelijkheden. Grote moderne bedrijven hebben daartoe in de afgelopen jaren hun produktie elders voortgezet. Naar het zich laat aanzien blijft er ook in de komende jaren in de grote centra een spanning tussen de behoefte aan uitbreidingsruimte voor de glastuinbouw en de plaatselijke mogelijkheden. Als gevolg van de vraagontwikkeling en rekeninghoudend met de produktiviteitsontwikkeling zal de oppervlakte glas in de eerstkomende 15 jaar gemiddelde met 0,7% per jaar toenemen. Per jaar wordt naar verwachting circa 70 ha nieuw glas toegevoegd. Een groter ruimtebeslag is zelfs waarschijnlijk door een recente vraagtoeneming uit Oost-Europese landen. Daarnaast moet nog rekening worden gehouden met de verplaatsing van tuinders uit de stadsranden.

In dat verband kunnen glastuinders ook de mogelijkheden van Zeeland benutten. Bij het introduceren van de glastuinbouw dient te worden bedacht dat Zeeland op dit gebied weinig voorzieningen heeft. Vooral het verkrijgen van voldoende vakbekwaam personeel kan een belangrijk knelpunt vormen. Vermoedelijk is de Zeeuwse situatie vooral aantrekkelijk voor bedrijven die behoefte hebben aan afvalwarmte, vanwege hun produktiewijze bij voorkeur op enige afstand van andere bedrijven liggen, beschikken over vast vakbekwaam personeel en weinig afhankelijk zijn van het veilingtransport. In dit verband kan onder andere worden gedacht aan bedrijven die uitgangsmateriaal voor andere telers voortbrengen.

Actie provincie:

De provincie gaat na in welke situaties er mogelijkheden zijn om bedrijven uit andere delen van het land vestigingsplaatsen te bieden. Met name voor de melkvee- en de glastuinbouwbedrijven dienen in bepaalde gebieden gunstige vestigingsvoorwaarden te worden geschapen. Voorts wordt in overleg met plaatselijke instellingen en met het bedrijfsleven een wervend beleid ontwikkeld voor sectoren die in de provincie versterking behoeven.

3. Afzet en verwerking

3.1 De herkenbaarheid van Zeeuwse produkten

Om de afzet van de produkten te stimuleren is het gewenst uit te gaan van de behoefte vanuit de markt. In tegenstelling tot de voorbije jaren is het niet meer voldoende om te voldoen aan de minimumafleveringsvoorwaarden, maar dient bewust te worden gewerkt aan een onderscheidend kwaliteitsbeeld. Zoals aangegeven in de Structuurnota Landbouw (Ministerie van LNV 1989) dient voor het vermarkten van kwaliteitsprodukten uit te worden gegaan van de integrale ketenbeheersing. Op die manier kan de herkenbaarheid van de produkten worden vergroot. Bij voorkeur dient daarbij te worden aangesloten bij het landelijk kader van verhandeling en classificatie.

Bezien dient te worden op welke wijze specifieke Zeeuwse produkten onder een merknaam op de markt kunnen worden gebracht. De recente teruggang van de oppervlakte aardappelen en uien vereist speciale aandacht bij zowel produktie als afzet. Voor dergelijke produkten is het van belang dat de teelt zich concentreert op bedrijven die daartoe over de vereiste voorzieningen beschikken. Vooral de opslag zonder kwaliteitsverlies is voor telers nog een belangrijk knelpunt. Door opslag en bewerking kan de waarde-toevoeging aan produkten op bedrijven bovendien worden bevorderd.

Actie provincie:

De provincie stimuleert instellingen die zich inzetten om Zeeuwse produkten zo mogelijk binnen het landelijk kader onder merknaam op de markt te brengen. Onderzoek om produkten via een integrale ketenbeheersing op de markt te brengen wordt eveneens gesteund.

Stimulansen worden gegeven aan instellingen die zich inzetten om de waarde van de produkten op de primaire bedrijven te vergroten.

3.2 De afzetorganisatie

Voor een deel van de Zeeuwse produkten bevinden zich de centra van bewerking en verhandeling buiten de provincie. Een belangrijk deel van de toegevoegde waarde lekt daardoor weg. Bij het verder integreren van de Europese Gemeenschap is het van belang om na te gaan op welke wijze de verhandeling en afzet in een grotere markt gestalte kan krijgen. Studies (Deijkers et al., 1990) wijzen uit dat Groot-Londen een belangrijk afzetgebied kan vormen voor een deel van het Zeeuwse assortiment. Evenzo dient te

worden gezien op welke wijze aansluiting kan worden verkregen bij het Belgisch-Franse afzetsysteem.

Van geheel andere orde is het bieden van faciliteiten voor handelscentra in Zeeland zoals een verse groenten- en fruitterminal waarmee de beperkingen die elders worden ondervonden kunnen worden ontgaan. Vanwege de ligging biedt de Zeeuwse delta met de Kanaalzone vestigingsmogelijkheden voor grootschalige verwerkingscentra voor ingevoerde produkten. Het verdient aanbeveling om na te gaan op welke wijze deze vestigingen ten goede kunnen komen aan de verwerking en afzet van Zeeuwse produkten (Provinciaal Bestuur, Zeeland aan Zet, 1990).

Actie provincie:

De provincie stimuleert instellingen en bedrijfsleven om vooruitlopend op het wegvallen van de Europese binnengrenzen voorzieningen te treffen om Zeeuwse produkten zo doelmatig mogelijk af te zetten. Contacten tussen enerzijds verwerkers en handelaren van Zeeuwse produkten en anderzijds groepen van telers worden bevorderd.

Er wordt een beleid gevoerd om bedrijven te werven die in centra van verwerking en verhandeling van agrarische produkten een vestigingsplaats kunnen vinden. Bij voorkeur wordt daarbij uitgegaan van agribusinesscentra die in de meest succesvolle produktieregio's tot ontwikkeling dienen te worden gebracht.

4. Voorzieningen en kennis ten behoeve van de marktgerichte productie

4.1 Zeeland blijft een schoon land

Van groot belang voor de mogelijkheden van land- en tuinbouw om kwaliteitsprodukten af te leveren zijn het afwezig blijven of verdwijnen van externe vervuillingsbronnen. De beperking van emissies van schadelijke stoffen, van de aanwending van slib en een zorgvuldig verwerken van afval kunnen er toe bijdragen dat Zeeland het imago behoudt en waar mogelijk versterkt van een schoon land ook voor de land- en tuinbouwproductie (Provinciaal Bestuur, Kerend Tij, 1990).

Actie provincie:

Bij de controle van niet-agrarische inrichtingen die hinder dan wel schade kunnen veroorzaken wordt nadrukkelijk rekening gehouden met de mogelijke effecten op de agrarische bedrijven. De bedrijfshygiëne wordt gestimuleerd en in samenwerking met de gemeenten worden mogelijkheden geboden om diverse soorten afval in te zamelen en te hergebruiken.

4.2 Overgang naar een duurzaam landbouwsysteem

Vooralsnog zal men in de akkerbouw dienen te streven naar een beperking van de produktiekosten van de gangbare produkten, met een handhaving danwel vergroting van de oogstzekerheden en met een kwaliteit die aansluit op de marktbehoefte. De ondernemers dienen over te schakelen naar een integrale beheersing van het produktieproces waarbij ook duurzaamheid van het produktiesysteem wordt nagestreefd. In dit verband is toepassing van signaleringsmethoden gewenst en in geval van ingrijpen in het groei-proces is er behoefte aan inzicht in de doseringsindicaties.

De overgang naar een bemestingssysteem waarbij de gewassen op basis van de behoefte worden bemest, dient met de nodige voorzichtigheid te geschieden. De uitvoering van een doelmatige en tijdige bemesting na de oogst van de voorvrucht vereist een tijdige beschikking over de dierlijke mest in de nabijheid van de percelen.

Het voorzien in de behoefte van de gewassen aan mineralen door middel van organische mest in het voorjaar vereist bij de huidige bewerkingswijze een ingrijpende omschakeling. Het combineren van de voorjaarsbewerkingen met de toediening van drijfmest geeft op de zwaardere gronden aanzienlijke uitvoeringsproblemen. In de meeste situaties zal slechts gebruik van organische bemes-

ting in droge vorm mogelijk zijn. Ook hiervoor is de beschikbaarheid van dierlijke mest in opslagvoorzieningen zoals silo's nabij de percelen een voorwaarde. Bij de introductie van moderne bewerkingsmethoden in het kader van een duurzaam landbouwsysteem, van nieuwe produkten, en bij gespecialiseerde bewerkingen op met name de kleinere bedrijven speelt de loonwerksector een belangrijke rol. Door de grotere benutting van de machines is het mogelijk de terugverdientijd te bekorten waardoor regelmatige vernieuwing verantwoord is.

De telers dienen zo veel mogelijk te beschikken over opslagruimten om hun produkten na de oogst zonder kwaliteitsverlies en met minimaal gebruik van chemische middelen te kunnen bewaren. Op die manier zijn er mogelijkheden om kwaliteitsprodukten af te leveren.

Actie provincie:

De provincie ondersteunt het praktijkonderzoek waarbij landbouw met zo weinig mogelijk nadelige gevolgen voor het voortbrengend vermogen van de grond wordt toegepast. Beperkingen op het gebruik van dierlijke mest worden overeenkomstig het landelijk beleid ingevoerd. Afhankelijk van de technische mogelijkheden wordt het gebruik van drijfmest uitsluitend aan het begin en gedurende het groeiseizoen van de gewassen bevorderd.

Zo veel mogelijk wordt medewerking verleend aan de aanvragen tot de bouw van opslagmogelijkheden van dierlijke mest. Groepen van agrarische ondernemers waaronder ook loonwerkers die milieu-vriendelijke produktiemethoden introduceren verdienen ondersteuning. Medewerking wordt verleend aan verzoeken voor het bouwen en inrichten van de benodigde opslagruimten voor agrarische produkten.

4.3 Verbetering vakmanschap

De scholing en opleiding van veel ondernemers zijn nog gericht op de teelt van akkerbouwgewassen. Optimaal gebruik van grond- en hulpstoffen ten behoeve van een zo hoog mogelijk opbrengstniveau stond daarbij veelal voorop.

Het is gewenst dat de boeren en tuinders zo spoedig mogelijk kennis nemen van produktiemethoden die rekening houden met de signalen vanuit de markt en inspelen op de eisen die vanuit natuur, milieu en landschap worden gesteld. In de Provinciale Landbouwontwikkelingsnota zijn diverse voorstellen gedaan om via studiegroepen tot een betere informatieuitwisseling te komen.

Op het gebied van scholing is er een duidelijke behoefte aan praktijkgerichte cursussen die gegeven worden op de tijden die passen bij de betreffende ondernemers. In het bijzonder zou het aanbod kunnen worden gericht op de introductie van automatisering in de bedrijfsvoering en bij de bewaring van de produkten. Voor

de vernieuwing van produktiemethoden is het beschikken over opleidingsmogelijkheden en praktijkgerichte onderzoeken van groot belang.

Actie provincie:

De provincie steunt de instellingen die het vakmanschap van de akkerbouwers, tuinders en veehouders vergroten; met name kan het nodig zijn de studiegroepen van verspreid wonende ondernemers te stimuleren en te ondersteunen.

De provincie streeft naar een zo uitgebreid mogelijk voorzieningenniveau op het gebied van onderwijs, onderzoek en voorlichting ten behoeve van de diverse groepen agrarische ondernemers en medewerkers. Initiatieven om opleidingen in de vorm van onder meer cursussen tot stand te brengen voor de diverse tuinbouwrichtingen en andere hoogwaardige produkties worden zo veel mogelijk ondersteund.

5. Verbetering van de produktieomstandigheden

5.1 Landinrichting

Het aanpassen van gebieden aan de eisen van de tijd gaat de beschikkingsmacht van de individuele ondernemers te boven. Bovendien hebben investeringen in deze aanpassingen veelal een looptijd die aanmerkelijk groter is dan de periode waarop de ondernemers hun rendementsverwachtingen baseren. In perioden van toenemende onzekerheid over de gebruiksmogelijkheden van diverse investeringen en gelet op de beperkte carrière van veel ondernemers blijft het van groot belang om het produktiepotentieel voortdurend aan te passen. De schaalvergroting en specialisatie in het grondgebruik vragen om een regelmatige hergroepering van de percelen.

In aansluiting op de inmiddels in grote delen van de provincie gerealiseerde verbetering van de verkaveling, ontwatering en ontsluiting van bedrijven is het van belang de landinrichtingsactiviteiten in uiteenlopende vormen voort te blijven zetten. De bedrijven kunnen daardoor hun produktiekosten verlagen.

Actie provincie:

De provincie ondersteunt de aanvragen tot uitvoering van landinrichting waarbij gebieden worden ingericht volgens de daaraan toe te kennen functie.

5.2 Inzicht in de bodemgeschiktheid

De land- en tuinbouwgewassen stellen uiteenlopende eisen aan de kwaliteit van de bodem en van de watervoorziening. Gemechaniseerde teeltwijzen van knol- en wortelgewassen vereisen vaak een goede ontwatering en een goede bewerkbaarheid van de bodem. Inzicht is derhalve nodig in de bodemkwaliteit in de diverse gebieden en in de mogelijkheden om de bodem voor meerdere gewassen geschikt te laten zijn. Op basis van een dergelijke inventarisatie kunnen maatregelen worden genomen om de produktieomstandigheden te verbeteren ten behoeve van andere gewassen. Bij de herinrichting van gebieden zal aan de mogelijkheden tot verbetering van de bodem eveneens aandacht dienen te worden gegeven.

Actie provincie:

De provincie stimuleert het totstand komen van een inventarisatie van de gebruiksmogelijkheden van de bodem met het oog op de na te streven gebruiksverbreding. Maatregelen om de bodem voor de grondgebruikers geschikter te maken, worden alleen om dwingende redenen beperkt.

5.3 Verbetering watervoorziening

De moderne produktiemethoden vereisen voor diverse gewassen de mogelijkheid om in tijdelijke vochttekorten te kunnen voorzien. Vooral voor het leveren van kwaliteitsprodukten is het beschikken over een toereikende watervoorziening vereist. Naast de wateraanvoer, kunnen ook mogelijkheden om water ter plaatse vast te houden worden benut. In elk geval is inzicht vereist in de waterkwaliteit in de diverse gebieden en in de mogelijkheden om in de vochttekorten te kunnen voorzien.

Actie provincie:

De provincie stimuleert onderzoek naar mogelijkheden om de zoetwatervoorziening ten behoeve van de agrarische sector in de diverse gebieden te verbeteren en ondersteunt daarop gerichte maatregelen.

6. Verbetering inkomensbasis door nevenactiviteiten

6.1 Benutting arbeidspotentieel

Het aantal bedrijven zal ondanks de vermindering in de komende jaren belangrijk groter zijn dan de inkomensmogelijkheden die de land- en tuinbouwproductie biedt. Er is dan ook een behoefte aan aanvullende inkomensbronnen. Deze behoefte kan zich met name voordoen op kleinere bedrijven of op bedrijven van bijvoorbeeld ouderen die geen of slechts geringe voortzettingsmogelijkheden hebben. Voorts kunnen in bepaalde gebieden waar de natuur- en landschapsbelangen spelen de mogelijkheden voor de bedrijfsontwikkeling beperkt zijn. De bewerking van producten van het eigen bedrijf en de huisverkoop kunnen aan het inkomen bijdragen.

Actie provincie:

Het verdient aanbeveling na te gaan of voorzieningen kunnen worden getroffen, teneinde de beschikbare arbeid op de bedrijven zo doelmatig mogelijk binnen de agrarische sector te benutten. Initiatieven tot arbeidsbemiddeling die ook functioneren buiten de agrarische sector dienen waar mogelijk te worden ondersteund.

6.2 Onderhoud landschap

In diverse delen van de provincie kunnen onderhoudswerkzaamheden voor natuur en landschap mogelijkheden bieden voor personen die hun beroep of bedrijf in de landbouw hebben. Voorwaarde is daarbij dat bij de aanbidding rekening wordt gehouden met de specifieke beschikbaarheid van degenen die een eigen bedrijf hebben. Bij een blijvende behoefte aan agrarische arbeidskrachten kunnen deze bedrijfshoofden hun bedrijf op de nieuwe arbeidssituatie instellen.

In Vierde nota voor de ruimtelijke ordening Extra (Ministerie VROM, 1991) is aan een aanmerkelijk groter grondgebied dan thans de nevenfunctie van natuur gegeven. Dit kan op termijn voor meer agrarische bedrijven inkomensmogelijkheden bieden.

Actie provincie:

De provincie bevordert het inschakelen van personen uit de agrarische sector bij het onderhoud van natuur- en landschapsobjecten. Activiteiten om typische elementen van het agrarisch landschap te behouden dienen te worden ondersteund met advies en financiële middelen.

6.3 Kamperen bij de boer

Het kleinschalig kamperen bij de boer biedt interessante mogelijkheden voor de recreanten en de agrarische bedrijven. Zeeland is door zijn ligging een belangrijk toeristisch gebied geworden met een vraag naar uiteenlopende vakantieaccommodaties. Voor bepaalde groepen recreanten voorziet de accommodatie op landbouwbedrijven in hun behoefte. De specifieke landschapsvormen en een aantrekkelijk gebied zijn van belang voor de verdere ontwikkeling. De investeringen die de ondernemers in de benodigde accommodatie moeten verrichten dienen ten goede te kunnen komen aan een permanente bestaansbron. Een zo lang mogelijk seizoen is daarvoor eveneens een vereiste.

Actie provincie:

Het kamperen bij de boer dient daar waar mogelijk te worden gestimuleerd en te worden gericht op een specifiek marktsegment.

Ten dienste van de toeristische ontwikkeling verdient het aanbeveling om de bijdrage van de agrarische bebouwing aan de landschappelijke ontwikkeling veilig te stellen. Als gevolg van de ontwikkelingen in de landbouw zullen door beëindiging van bedrijven ook grotere gebouwen hun functie ten behoeve van de landbouw verliezen. Een ander passend gebruik zal dan bevorderd moeten worden. Gestimuleerd moet worden dat nieuwbouw en verbouwingen met de nodige zorg plaatsvinden, terwijl moderne gebouwen op een harmonische wijze in het landschap dienen te worden ingepast.

7. Het landbouwontwikkelingsplan

Naast de gerealiseerde verbeteringen van de verkaveling, ontwatering en ontsluiting van de bedrijven zijn andere aanpassingen zoals van de bodemgeschiktheid en van de watervoorziening van groot belang voor een doelmatige produktie. Introductie van nieuwe produkten en gewassen vraagt soms om een verbreding van het voorzieningenpakket. Veelal gaat het om veranderingen die gebiedsgewijs en gecombineerd dienen te worden uitgevoerd en waarbij rekening wordt gehouden met de andere belangen die in het betreffend gebied spelen zoals die van natuur en landschap. De verscheidenheid in regionaal voorzieningenniveau, in de mogelijkheden en de interesse van de ondernemers zullen bij de uiteindelijke ontwikkelingsrichting van de gebieden eveneens een belangrijke rol spelen.

Op basis van potentiële geschiktheid van de gebieden voor diverse produktiesectoren en gewassen kan gebiedsgewijs een ontwikkelingsplan voor de landbouw en de daarmee verbonden agribusiness worden opgesteld. Op basis van een dergelijk provinciaal plan kunnen de inspanningen van overheid en bedrijfsleven worden gericht op kansrijke sectoren in de gebieden die zich daarvoor het best lenen. De keuze om aan bepaalde ontwikkelingen een regionaal verschillende prioriteit toe te kennen houdt alleen in dat gebiedsgewijs de specifieke provinciale steun indien nodig zou kunnen verschillen. Er kan niet uit worden opgemaakt dat alleen door deze vergelijking voor de gebieden met een lagere prioriteit een beperking van de produktiemogelijkheden voortvloeit. Men mist er alleen de specifieke steun. Bij de uiteindelijke beleidsbepaling kunnen de gebieden met een minder gunstige situatie echter wel andere faciliteiten krijgen op grond van hun geschiktheid voor andere sectoren of produkten.

In een dergelijk regionaal uitgewerkt plan kan ook een tijdspad voor de diverse ontwikkelingen worden aangegeven zodat lokale overheden en de diverse categorieën ondernemers waaronder ook die in de toelevering, verwerking en afzet daaraan indicaties kunnen ontlenen. De geïntegreerde gedachtenvorming over de lokale mogelijkheden kan een start vormen voor overleg en gecoördineerde uitvoering door diverse geledingen.

Actie provincie:

De provincie initieert het totstand komen van een geïntegreerd landbouwontwikkelingsplan waarin de produktiemogelijkheden van de diverse gebieden vanuit verschillend oogpunt en binnen de randvoorwaarden van milieu, natuur en landschap worden geïnventariseerd. Dit plan waarin ook de belangstelling van de ondernemers tot uiting komt, dient als leidraad voor de verbeteringen van de produktie.

8. Slotbeschouwing

De verkenning van de mogelijkheden om de positie van de landbouw te versterken levert een aantal aanknopingspunten voor het Provinciaal beleid op. Het zal niet mogelijk zijn om alle zaken gelijktijdig aan te pakken. Overleg met het bedrijfsleven zal nodig zijn om prioriteiten te bepalen en om de uitvoeringsmogelijkheden in kaart te brengen. Voor sommige voorstellen zullen nadere studies vereist zijn alvorens tot uitvoering te kunnen besluiten. Het karakter van deze nota leende zich niet om op deze aspecten verder in te gaan.

Voor de bepaling van de prioriteiten in het provinciale beleid kan het geïntegreerde landbouwontwikkelingsplan een belangrijk instrument vormen. Het kan aan de ondernemers indicaties geven bij de bepaling van de toekomstige ontwikkelingsrichting van hun bedrijf.

Literatuur

Deijkers Sjef, Bastian Goense, Marie-Louise Huysmans, Alf Waatjes
en Johan Zwaanen
Groot-Londen, De export van verse groenten en fruit
Dordrecht, Agrarische Hogeschool, 1990

Directeur Landbouw, Natuur en Openluchtrecreatie in de provincie
Zeeland
Landbouwontwikkelingsnota (eindconcept)
Goes, 1991

Herstructureringsrapport voor de Landbouw in Zuidwest Nederland
Stuurgroep Herstructurering Akkerbouw Zuidwest Nederland
Goes, 1990

Ministerie LNV
Structuurnota Landbouw
's-Gravenhage, 1989

Ministerie VROM
Vierde nota over de ruimtelijke ordening Extra
's-Gravenhage, 1991

Provinciaal Bestuur van Zeeland
Provinciale Landbouwnota
Middelburg, 1986

Provinciaal Bestuur van Zeeland
Kerend Tij; Zeeuws Milieuplan
Middelburg, 1990

Provinciaal Bestuur van Zeeland
Zeeland aan Zet; Strategische toekomstverkenning Zeeland
Middelburg, 1990

BIJLAGEN

Bijlage 1. De positie van de Zeeuwse agrarische sector

Ten behoeve van de gedachtenvorming over het beleid met betrekking tot de agrarische sector wordt in het volgende met enkele hoofdlijnen de plaats van de agrarische sector nader bepaald. In het kort wordt met behulp van de bestaande documentatie een beeld gegeven van de betekenis van de agrarische sector binnen Zeeland. Daarnaast wordt ingegaan op de verhouding tot de Nederlandse landbouw en wordt aangegeven in welk krachtenveld de ontwikkeling van de Zeeuwse landbouw zich voltrekt.

1. De betekenis van de land- en tuinbouw voor de samenleving in Zeeland

In de provinciale samenleving is de agrarische sector van zeer grote betekenis. Aan de inkomensvorming, werkgelegenheid, en leefbaarheid van het platteland levert de landbouw een belangrijke bijdrage. Voorts beïnvloedt de landbouwproductie de ontwikkeling van het landschap, van de natuur en van het milieu.

Van het inkomen (toegevoegde waarde) in Zeeland werd in 1990 circa 7% verdiend op de land- en tuinbouwbedrijven. Met de daaraan verbonden toelevering, verwerking en afzet van produkten is 11 à 12% van het zogenaamde Zeeuwse inkomen van de landbouw afkomstig. De Zeeuwse landbouw is echter ook buiten Zeeland van belang. Via verwerking en afzetfuncties buiten de provincie lekt naar schatting circa een derde van het met de landbouw verbonden inkomen weg naar andere provincies. Anderzijds vindt in Zeeland de verwerking plaats van elders aangevoerde land- en tuinbouwprodukten. Overeenkomstige aandelen als bij de inkomensvorming gelden ten aanzien van de werkgelegenheid.

In vergelijking met andere sectoren is de toegevoegde waarde van de agrarische sector slechts weinig gegroeid. Tegenover een groei van 67% van de toegevoegde waarde van de provincie sinds 1977 stond een groei van slechts 14% van de agrarische sector. In dit verschil komen veranderingen in produktiesamenstelling, in de kosten- en opbrengstenverhouding bij de verschillende produkten en in de produktiviteitsontwikkeling tot uiting.

Bij het beoordelen van deze verhoudingen moet worden bedacht dat in sommige delen van de provincie het activiteitsniveau van de agrarische bedrijven bepalend is voor de omvang van de werkgelegenheid en van grote invloed is op de inkomensvorming in de toelevering en verwerking. In vrijwel geheel de provincie is de landbouw sterk verbonden met de plaatselijke samenleving. Het bevolkingsdeel dat op enigerlei wijze bij de landbouwactiviteiten is betrokken, is in veel dorpsgemeenschappen onmisbaar voor de leefbaarheid. Als gebruiker van meer dan 80% van de oppervlakte grond (178000 ha) heeft de landbouw een zeer dominante invloed op het landschap en daarmee op de beleevingswaarde van het landelijk gebied voor bewoners, bezoekers en ook voor toeristen. In planologisch opzicht is circa twee derde van het provinciale grondgebied aangeduid met een landbouwfunctie en aan een derde is naast de hoofdfunctie landbouw tevens de nevenfunctie natuur toegekend.

De ontwikkelingsmogelijkheden voor de agrarische produktie, de sociale en economische positie van de agrarische beroepsbevolking en de vormgevingsaspecten van de landbouw zijn dan ook van zeer veel belang bij afwegingen in het beleid.

2. De positie binnen de Nederlandse agrarische sector

De Zeeuwse land- en tuinbouw neemt binnen de landelijke produktie slechts een bescheiden positie in. Van de totale produktie op de Nederlandse agrarische bedrijven is 3,3% uit Zeeland afkomstig. Zeeland heeft een iets groter deel van de bedrijven (4%). Van de totale agrarische beroepsbevolking is 3,3% in Zeeland werkzaam.

Binnen het landelijk beeld valt Zeeland op door een veel groter deel van de produktie in de akkerbouw en in de fruitteelt. Van de oppervlakte akkerbouwgewassen is circa 13% in Zeeland gelokaliseerd en van de fruitteelt is dit zelfs

18%. Daarentegen zijn de aandelen van de veehouderij en de glastuinbouw zeer gering.

In de afgelopen twintig jaar is de productiecapaciteit ongeveer gelijk gebleven. Landelijk nam de productiecapaciteit (gemeten in aantallen van de hectaren van gewassen en van de dieren) in die periode met 1,4% per jaar toe. De uitbreiding van de land- en tuinbouwproductie elders heeft de positie van Zeeland als productiegebied in een ander licht geplaatst. In Flevoland nam in de loop der jaren de akkerbouw- en tuinbouwproductie sterk toe. In diverse andere gebieden namen de tuinbouw en de veehouderij zeer sterk toe. Voor de akkerbouw en fruitteelt is Zeeland een belangrijk productiegebied gebleven. De andere producten hebben binnen het landelijk patroon een zeer bescheiden positie. De ontwikkeling van de bedrijfsomvang is in Zeeland duidelijk achtergebleven bij de landelijke veranderingen. De gemiddelde bedrijfsomvang van de geregistreerde hoofdberoepsbedrijven nam in Zeeland toe van 119 sbe in 1971 tot 187 sbe in 1990. Landelijk hadden in 1971 de hoofdberoepsbedrijven gemiddeld nog slechts 110 sbe. In 1990 was dit gemiddelde toegenomen tot 210 sbe. Circa 20 jaar geleden waren de Zeeuwse hoofdberoepsbedrijven gemiddeld dus circa 8% groter, terwijl ze thans 11% kleiner zijn dan gemiddeld in Nederland.

3. De Zeeuwse productie in breder verband

De land- en tuinbouwproductie heeft in de voorbije decennia de voordelen ondervonden van het Europese landbouwbeleid. De markt waarop de producten konden worden afgezet werd daardoor vergroot, terwijl het markt- en prijsbeleid voor belangrijke producten ondersteunend heeft gewerkt. De verwachte wijzigingen in het Europese landbouwbeleid zullen van invloed zijn op de bedrijven en de productiesectoren in Zeeland. Hoewel de precieze wijzigingen nog niet bekend zijn, zal de in gang gezette vermindering van de prijsondersteuning van belangrijke producten verder worden voortgezet. Nog niet bekend is op welke wijze de bedrijven in de plaats daarvan directe inkomenscompensatie zullen kunnen ontvangen.

Binnen het nationale beleid werden in toenemende mate de belangen van Zeeland en van de Zeeuwse producenten afgewogen ten opzichte van die uit andere gebieden. Dit heeft er toe geleid dat de informatievoorziening en scholing niet meer voor alle sectoren vanuit Zeeland kan plaatsvinden. Verder ondervindt de land- en tuinbouw de gevolgen van een milieubeleid dat volgens landelijke normen wordt uitgevoerd.

De veranderingen in het nationale beleid behoeven evenwel niet altijd negatief te zijn voor de Zeeuwse positie. De beperkingen die worden opgelegd kunnen in belangrijke productiegebieden meer problemen geven, waardoor de Zeeuwse positie een versterking kan ondergaan. Dit kan zich voordoen bij de beperking van de gewasbescherming, waardoor de vruchtwisseling elders zodanig verruimd moet worden dat andere productiegebieden voor bijvoorbeeld bloembollen en pootaardappelen aan de markt kunnen komen. Evenzo kunnen in de veehouderij de kosten die verband houden met de beperking van de ammoniakemissie en de mestafvoer in de huidige concentratiegebieden leiden tot belangstelling voor andere gebieden die deze nadelen niet ondervinden.

Geografisch veranderde de positie van Zeeland eveneens. De verbanden tussen de diverse gebieden zijn sterk verbeterd. In aansluiting daarop zijn concentraties in de verwerking en afzet doorgevoerd. Ook in Zeeland gingen lokale verwerkings- en afzetorganisaties samen om beter aan de gespecialiseerde vraag van handel en industrie te kunnen voldoen. Deze bedrijven gingen zich meer en meer richten op de wensen vanuit de distributiefase waarin de grootwinkelbedrijven een dominerende plaats zijn gaan innemen.

Bij het proces van concentratie hebben de verwerkingsbedrijven veelal vestigingsplaatsen gekozen buiten Zeeland. Het draagvlak van de provinciale productie is veelal te klein gebleken om verwerkingsbedrijven van voldoende omvang te ontwikkelen. Van invloed is eveneens dat elders de productie werd uitgebreid, hetgeen de behoefte aan uitbreiding van verwerkingseenheden heeft gestimuleerd. Voor sommige producten is de verwerking uit de provincie verdwenen. Melk en

suikerbieten worden buiten Zeeland verwerkt. Daarentegen namen voor aardappelen en uien de verwerkingsmogelijkheden toe. Belangrijk was ook het ontstaan van een centrale Zeeuwse veiling. Inmiddels is deze weer gefuseerd met de veiling te Barendrecht. Hiermee is deels tegemoet gekomen aan de behoefte aan concentratie van het groente en fruitaanbod in Zuid- West-Nederland. Voor de verwerking van groenten en fruit zijn in Zeeland eveneens bedrijven gevestigd. Gespecialiseerde bedrijven zijn werkzaam in de levering van zaden, pootgoed, meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen. Belangrijk zijn in dit verband de kwekerij van zaden, de teelt en de handel van pootaardappelen en andere uitgangsprодукten. In aansluiting op de lokale leveringen hebben enkele werktuigenindustrieën hun produktie ontwikkeld om ook aan afnemers buiten de provincie te leveren.

De handel en verwerking van Zeeuwse land- en tuinbouwprodukten vormt een onderdeel van een groter geheel van activiteiten binnen de provincie. De raakvlakken met de produktie zijn hierbij veelal maar gering.

De ligging van Zeeland als een toegangspoort tot een omvangrijk achterland heeft geleid tot het ontstaan van belangrijke graanverwerkingsactiviteiten. De Kanaalzone Terneuzen-Gent is een van de belangrijkste distributiecentra van graan in West-Europa. Een deel van het graan wordt plaatselijk verwerkt. In de directe nabijheid is ook een belangrijke mouterij werkzaam. De havenfunctie brengt met zich mee dat omvangrijke stromen voedingsprodukten worden verhandeld. In het Belgische deel van de Kanaalzone betreft dit onder meer fruitsappen. Er is een omvangrijke invoer van verse en bevroren groenten.

In Vlissingen worden verse groenten en fruit overgeslagen. Het betrof in 1990 merendeels invoer vanuit het zuidelijk halfrond en uit Middellandsezeelanden. Hoewel Vlissingen zich tot op dit moment nog niet heeft ontwikkeld tot een belangrijke verhandelingsplaats voor groenten en fruit, bieden de omvangrijke voorzieningen voor koelen en vriezen in beginsel daartoe wel de mogelijkheden. De voorzieningen worden veelal slechts gebruikt als uitwijkplaats van grote centra in de directe omgeving. De afvoer van groenten en van fruit was in 1990 nog zeer beperkt.

Bijlage 2. De ontwikkeling van de land- en tuinbouwproductie in de tachtiger jaren

Binnen de Zeeuwse landbouw ligt het hoofdaccent op de akkerbouw. Dit in tegenstelling tot de landelijke verhoudingen waarbinnen de veehouderij en de tuinbouw van veel meer belang zijn dan de akkerbouw. Vooral de tuinbouw is landelijk sterk gegroeid.

Aan de hand van de recente inventarisatiegegevens worden hierna van de productiesectoren de ontwikkelingen in Zeeland geschat. De beschrijving is beperkt tot de tachtiger jaren; de periode waarin de overgang naar een meer marktgericht EG-landbouwbeleid gestalte kreeg en waarin ook enkele belangrijke maatregelen op milieugebied van kracht werden.

1. Algemeen

In de afgelopen jaren is de agrarische productiecapaciteit in Zeeland, in tegenstelling tot de groei van de omvang van de agrarische sector in Nederland weinig in omvang veranderd. Mede als gevolg van een vrijwel constant gebleven oppervlakte komen de veranderingen overwegend neer op een verschuiving tussen de sectoren akker- en tuinbouw. De teelt van groentegewassen voor de conservering en voor de verse markt heeft een wat grotere omvang gekregen. De oppervlakte van suikerbieten en enkele andere marktorderingsgewassen liep terug. De kleine veehouderijsector is nog verder in omvang verminderd. De vermindering van de oppervlakte grasland droeg bij tot een grotere oppervlakte met vruchtwisselingsgewassen.

Sectoren waarvan de omvang veel minder door de beschikbare oppervlakte wordt bepaald, zoals de intensieve tuinbouw en de intensieve veehouderij zijn in Zeeland van beperkte betekenis gebleven, terwijl deze landelijk sterk zijn gegroeid. Per sector worden de veranderingen nog nader toegelicht.

2. De akkerbouw

Enige teruggang in de graanteelt was te verwachten sinds de prijsverlaging in 1984. Het uitwijken naar veldbonen- en groene erwtenteelt was een gevolg van een tijdelijk betere marktondersteuning van deze produkten. De contingentering van de suikerproductie leidde tot een daling van 15% van de oppervlakte. Daartegenover stonden slechts voorzichtige uitbreidingen zoals van vlas en lucerne; ook licht-gesteunde gewassen.

Het aantal aantrekkelijke alternatieven buiten de marktorderingsprodukten zoals, poot- en consumptieaardappelen, uien en zaadteelten als teunisbloem is voor veel bedrijven als oplossing voor de korte termijn te beperkt gebleken. De overgang op dergelijke teelten vereist kennis van teelt- en afzetwijze, vraagt om omvangrijke investeringen, terwijl veel van de produkten maar een zeer beperkte markt hebben. Er wordt wel iets meer graszaad geteeld.

Opmerkelijk is echter dat ook van de zogenaamde vrije produkten die een belangrijke plaats in het Zeeuwse grondgebruik innemen (aardappelen en diverse soorten uien) de oppervlakte in de afgelopen jaren niet werd gehandhaafd; een deel van de eerdere uitbreiding in de aardappelsector is weer verdwenen. Vooral de typisch Zeeuwse produkten als zilver- en zaaiuien namen in oppervlakte af. De productie hiervan groeide elders wel.

Overeenkomstig de landelijke groei is ook in Zeeland het areaal pootaardappelen toegenomen.

3. De tuinbouw

De Zeeuwse groentesector bestaat voornamelijk uit de teelt en de trek van witlofwortelen, en omvat verder gewassen als peen, spruitkool en knolselderij.

Bij de witlofwortelen (10% van landelijk areaal) kende Zeeland in de afgelopen 10 jaar een procentuele groei die even groot was als van totaal Nederland. Van peen (inmiddels van de landelijke oppervlakte 8%) kreeg Zeeland in dezelfde periode een belangrijker aandeel. Van de spruitkool (inmiddels 6% van de landelijke oppervlakte) kreeg Zeeland een veel groter deel van het ingekrompen areaal. Van de knolselderij (24% wordt in Zeeland geteeld) is de oppervlakte en het aandeel van Zeeland ongeveer gelijk gebleven.

De oppervlakte van de groentezaden is circa een vijfde van de Nederlandse oppervlakte. Voor bloemzaden is Zeeland zelfs een van de grote produktiegebieden.

De oppervlakte hard fruit liep als gevolg van de modernisering en vernieuwing van de fruitopstanden weliswaar iets terug, maar de potentie van het fruitteeltgebied werd daardoor niet aangetast. Het kleinfruit kende zelfs een belangrijke opleving in de sterk gemechaniseerde grootschalige bessenteelt. Nieuwe teelten zoals die van hazelnoten deden hun intrede.

De vermindering van de oppervlakte bloembollenteelt strookte daarentegen niet met de uitbreiding van de sierteelt elders in Nederland. Van 1980-1990 nam het bollenareaal met 14% toe. De Zeeuwse oppervlakte liep daarentegen met een derde terug. Niet alleen liep het areaal gladiolen en tulpen terug, maar aan de verdubbeling van de oppervlakte lelies had Zeeland nauwelijks deel.

De glastuinbouw is nog steeds van geringe betekenis. Aan de uitbreiding van de glastuinbouw (landelijk is de oppervlakte staand glas in twintig jaar met 33% uitgebreid, deels ook buiten de oorspronkelijke centra) heeft Zeeland geen deel gehad. Het aantal glasbedrijven is daarbij verminderd. De omschakeling van groenten naar sierteeltprodukten heeft voor een iets kleiner deel dan elders plaats gevonden. Ruim een derde van de huidige glasopstanden wordt aangewend voor bloemen. Van groter belang binnen het Zeeuws glasareaal is de oppervlakte opkweekmateriaal geworden.

De bescheiden champignoncultuur heeft zijn aandeel in de gegroeide Nederlandse produktie niet gehandhaafd.

4. De veehouderij

In de Zeeuwse melkveehouderijsector verminderde het aantal melkkoeien met 40% sinds de invoering van de produktiebeperking. Landelijk werd de melkveestapel met 24% verminderd. Een uitbreiding van rundveemesterij zoals in andere gebieden is niet alleen uitgebleven, maar de vermindering heeft zich zelfs voortgezet. Wel worden aanzienlijk meer schapen gehouden. De ooi-premie en het benutten van de oppervlakte grasland bij een vermindering van de melkveestapel en ook het moeten benutten van gronden die minder geschikt zijn voor akker- of tuinbouw hebben hieraan bijgedragen.

De varkenshouderij kende voor de fokkerij en de mesterij een uiteenlopende ontwikkeling. De varkensfokkerij die veelal een onderdeel vormt van bedrijven met overwegend andere produktierichtingen zoals akkerbouw en rundveehouderij liep aanzienlijk terug. Dit terwijl de sector elders in den lande ondanks de ingevoerde beperkende maatregelen werd uitgebreid. In Zeeland is wel de varkensmesterij uitgebreid. Het eerder bestaande biggenoverschot is daardoor verkleind en er is blijkbaar ingespeeld op de beperkingen die de varkensmesterij elders uit milieuoogpunt ondervindt.

In de pluimveesector was een bescheiden toeneming; de slachtkuikensector heeft enige verbreiding gekregen.

Bijlage 3. De ontwikkeling van bedrijven en beroepsbevolking

Bij de ontwikkeling van de land- en tuinbouw nemen de bedrijven een centrale plaats in. Veranderingen in het bedrijfstype en in de omvang van de bedrijven zijn van grote invloed op de bestaansmogelijkheden voor de boeren- en tuindersgezinnen. Als gevolg van de verminderde marktondersteuning is de rentabiliteit verminderd en is er op veel bedrijven een behoefte aan mogelijkheden om de gezinsarbeid te benutten. De kenmerken van de bedrijfshoofden zoals de leeftijd, de opleiding en interesse zijn veelal bepalend voor de verdere bedrijfsontwikkeling. De aanwezigheid van een opvolger verhoogt de behoefte, maar ook de mogelijkheden om de bedrijven voort te zetten.

Lange de weg van de vermindering van het aantal bedrijven voltrekt zich in de grondgebonden sectoren zoals de akkerbouw en de rundveehouderij het proces van schaalvergroting. De bedrijfsbeëindiging door ouderen draagt in zeer sterke mate bij tot een vermindering van de agrarische beroepsbevolking. Op de van belang zijnde ontwikkelingen wordt hierna in het kort ingegaan.

1. De ontwikkeling van de bedrijven

De veranderingen in de produktiesamenstelling zijn gepaard gegaan met een gestage vermindering van het aantal land- en tuinbouwbedrijven. Jaarlijks vermindert het aantal bedrijven met een iets groter percentage dan het landsgemiddelde. In twintig jaar tijd is het aantal hoofdberoepsbedrijven met zelfs 45% verminderd, tegen landelijk met 33%. De vermindering gaat de afgelopen jaren vooral ten koste van de gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven en bedrijven die een gemengd produktiepatroon met veehouderij hebben.

De veranderingen bij de bedrijven omvatten niet alleen de beëindiging, maar ook de verandering van de produktiesamenstelling van de gecontinueerde bedrijven. Verbreding van de bestaansbasis met bijvoorbeeld intensieve teelten kan tot een verandering van bedrijfstype leiden. De vermindering van de arbeidsintensieve produktiesectoren of gewassen - veelal gepaard gaande met verkleining van de bedrijfsomvang - geeft soms tegengestelde veranderingen. De bedrijven met bijvoorbeeld groenteteelt of veehouderij worden bij het ouder worden van het bedrijfshoofd soms afgeslankt en als extensievere akkerbouwbedrijven voortgezet. Ook het gaan uitoefenen van een nevenberoep door het bedrijfshoofd kan tot vermindering van de intensiteit van het grondgebruik leiden.

Binnen de totaliteit van de bedrijven nemen die met overwegend akkerbouwgewassen een overheersende plaats in. Het sterk grondgebonden karakter van de bedrijven heeft de vergrotingsmogelijkheden beperkt in verhouding tot de door economische en technische veranderingen gewenste omvang. Intensivering van het grondgebruik en specialisatie van de bedrijven op een beperkt aantal produkten zoals in andere delen van het land plaatsvindt, hebben in Zeeland weinig bijgedragen tot verbreding van de inkomensbasis. De produktie is op veel bedrijven nog overwegend gericht op de marktorderingsprodukten.

De schaalvergroting die voornamelijk door beëindiging van bedrijven van ouderen zonder opvolger plaats vindt, leidt tot een vermindering van het aantal kleine eenheden. Naar landelijke maatstaven bezien is nog een aanzienlijk deel van de bedrijven te klein voor een goede benutting van de beschikbare arbeid. Een omvangrijk aantal bedrijven wordt beheerd door personen met een hoofdberoep buiten de landbouw en door ouderen die voor hun inkomen slechts in beperkte mate van het bedrijf afhankelijk zijn. Dit aantal is zelfs sterker toenemend dan landelijk. Binnen de categorie hoofdberoepsbedrijven lijkt zich een sterke verandering te gaan voltrekken. Niet alleen is een ongekend groot aantal bedrijfshoofden ouder dan 50 jaar, maar een zeer groot aandeel (60% hiervan) heeft geen opvolger of is onzeker over eventuele voortzetting van het bedrijf. Op grond hiervan mag worden verwacht dat binnen de eerstkomende jaren een gestage vermindering van het aantal bedrijven zal optreden.

Een versnelling van het huidige verminderingstempo is daarbij geenszins uitgesloten. Indien alle bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar en ouder

die geen opvolger hebben, nog maximaal vijftien jaar meegaan dan ligt de vermindering op 3,1%. Ter vergelijking: in de afgelopen vijf jaar verminderde het aantal hoofdberoepsbedrijven met 2,2% per jaar. Daarbij blijft de onzekerheid over de ontwikkeling van het aantal opvolgers en de wijze waarop zij het bedrijf voort willen zetten.

Ondanks de verwachte vermindering is het hoogst onwaarschijnlijk dat het bedrijfsagrootteprobleem in de komende jaren tot een oplossing komt. Er blijft een aanzienlijke spanning tussen de beschikbare mogelijkheden en de behoefte aan vergroting van de inkomensbasis.

2. De agrarische beroepsbevolking

Binnen de agrarische beroepsbevolking is het aandeel van de bedrijfshoofden en meewerkende echtgenoten sterk vergroot. Van de regelmatig werkzame arbeidskrachten behoort circa 10% niet tot het gezin van het bedrijfshoofd. Het aandeel van de gezinsarbeid is op veel bedrijven toegenomen.

De werkzaamheden worden veelal sterk gemechaniseerd uitgevoerd. Voor het gebruik van moderne machines zoals bij de oogst en opslag van diverse akkerbouwgewassen, waarvoor tegelijkertijd meerdere arbeidskrachten vereist zijn, doet men op veel bedrijven een beroep op de loonwerkers of werkt men samen. In de provincie zijn circa 200 loonbedrijven en voorts nog een aantal bedrijven die agrarisch loonwerk combineren met andere activiteiten. De loonwerkbedrijven zijn ook van groot belang bij de invoering van technische vernieuwingen. Deze bedrijven zijn eerder dan de land- en tuinbouwbedrijven zelf in staat om kostbare en soms ook minder milieubelastende machines te introduceren. De kleinschaligheid van de produktie in de akkerbouw vereist de inschakeling van loonbedrijven. Mede daardoor liggen op veel bedrijven de bewerkingskosten op een vrij hoog niveau.

In de tuinbouw is het aandeel van de niet-gezinsarbeid circa een kwart en maakt men ook veel gebruik van tijdelijke arbeidskrachten. Soms is er een tekort aan personeelsleden. Men moet in bepaalde perioden zoals bij de oogst van fruit een beroep doen op gelegenheidsarbeidskrachten. In het algemeen heeft de landbouw problemen om voor de minder gemakkelijk te mechaniseren werkzaamheden personeel aan te trekken. De arbeidsomstandigheden op de land- en tuinbouwbedrijven roepen veelal een negatief beeld op waardoor de belangstelling eerder naar andere sectoren uitgaat.

Hoewel er op het eerste gezicht een overschot aan gezinsarbeid en machines is op veel akkerbouwbedrijven, kan men deze capaciteit in de omgeving slechts moeilijk benutten. Het merendeel van de bedrijfshoofden is op een leeftijd waarbij men minder gemakkelijk elders passend werk kan vinden. In 1990 was 46% van de bedrijfshoofden ouder dan 50, maar jonger dan 65 jaar. Ook in geval van het gaan meewerken van kinderen die te zijner tijd het ouderlijk bedrijf overnemen doet zich een overcapaciteit voor. Veelal volgt dan tevens een heroriëntatie van de bedrijfsopzet.

De inbreng van de opvolger die veelal in maatschapsverband op het bedrijf werkt, kan daarbij beter worden benut. In dit verband is van belang dat nog veel bedrijfshoofden en ook opvolgers een opleiding hebben gevolgd die beperkt is gebleven tot een produktiepatroon waarin de teelt van akkerbouwgewassen een overheersende plaats heeft.

Opmerkelijk is voorts dat binnen de Zeeuwse landbouw een sterke vergrijzing gaande is. Het aantal bedrijfshoofden dat 65 jaar of ouder is, is reeds aanzienlijk groter dan het aantal dat jonger is dan 40 jaar. Hoewel bij de beoordeling van deze verhoudingen rekening dient te worden gehouden met het aantal opvolgers dat reeds in maatschapsverband meewerkt en ook met het aantal nog niet in de maatschap participerende, meewerkende zoons, is het de vraag of er voldoende impulsen tot vernieuwing worden gegeven.

Bijlage 4. Vooruitzichten voor de belangrijkste agrarische sectoren

In de komende jaren zullen de reeds in werking getreden beleidsveranderingen hun invloed gaan uitoefenen op de Zeeuwse land- en tuinbouw. Zoals in de Provinciale Landbouwonwikkelingsnota (Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling, 1991) in navolging van de Structuurnota Landbouw (LNV, 1989) is aangegeven, zullen de sectoren zich in moeten stellen op concurrerende, veilige en duurzame produktiesystemen. De invloeden van de markt, van de kwaliteit en van het milieu zullen sterker worden en bij het produktieproces zullen de ondernemers zich daar terdege van bewust moeten zijn.

Aan de hand van de resultaten van beschikbare studies worden in deze bijlage voor de Zeeuwse produktierichtingen enige ontwikkelingslijnen geschetst. Voor een belangrijk deel zijn de marktvooruitzichten ontleend aan LEI-Mededeling 379 (Douw et al., 1987)

1. De akkerbouw

1.1 Kwaliteit

Voor de akkerbouw met een omvangrijk aandeel marktordeningsgewassen laat de markt in het algemeen geen uitbreiding toe. De invoering van een EG-braakleggingsregeling voor met graan beteelde gronden is hiervoor een aanwijzing. In Zeeland wordt daarvan tot nu toe overigens nauwelijks gebruik gemaakt.

De oppervlakte van granen en suikerbieten zal onder invloed van de bijstelling van het beleid in de komende jaren nog kleiner worden. Bij suikerbieten is de verwachte beperking vooral een gevolg van de opkomst van suikervervangers.

De thans beschikbare produktiequota zullen in de toekomst met naar verwachting minder hectares kunnen worden voortgebracht. In de eerstkomende jaren wordt nog niet verwacht dat de akkerbouw op beduidende schaal leverancier kan worden van grondstoffen voor de verwerkende industrie ter vervanging van de huidige fossiele grond- en delfstoffen. Het inspelen op de marktbehoefte wordt dan ook steeds belangrijker bij de afzet.

Alleen voor zover men er in slaagt de produktie zodanig aan te passen dat de vermarkting van kwaliteitsprodukten wordt bereikt, kan men de positie met de gangbare produkten handhaven. Voor uitgangsprogrammen voor andere bedrijven, zoals pootaardappelen, zaaizaden zijn in het algemeen betere marktkansen.

1.2 Duurzaam produktiesysteem

Naast de beperkingen vanuit de markt heeft de Zeeuwse akkerbouwsector ook te maken met de eis zich te ontwikkelen tot een duurzaam produktiesysteem. Om te voldoen aan de eisen vanwege het milieu zal men op bedrijfsniveau diverse aanpassingen met betrekking tot bemesting en gewasbescherming moeten verrichten. Dit omschakelingsproces vraagt niet alleen tijd. Een deel van de akkerbouwers zal ook de vruchtwisseling moeten verruimen. Zij zullen kennis moeten nemen van andere methoden en investeringen moeten gaan doen in milieuvriendelijke voorzieningen. Van belang is dat ten behoeve van de duurzaamheid van de produktiemogelijkheden de bodemvruchtbaarheid in stand blijft. De voorwaarde dat daarbij het oppervlaktewater niet noemenswaard verrijkt mag worden, kan daarmee op gespannen voet staan. Problemen kunnen zich onder meer voordoen bij het inmiddels opgang gekomen gebruik van dierlijke mest na de oogst. Uit milieuoogpunt zou het wenselijker zijn om ook de dierlijke mest in het voorjaar aan te wenden, hetgeen tot dusverre nauwelijks plaatsvindt. Het aanpassen van de werkwijze waarbij minder dan voorheen op zekerheid wordt gespeeld, brengt risico's van uiteenlopende aard mee. Voor alles zal men zorg dienen te dragen dat kwalitatief goede produkten verkregen, terwijl de produktiviteit van de gewassen niet in belangrijke mate omlaag zal mogen gaan om concurrerend te blijven.

Toch verkeert de Zeeuwse akkerbouw in een relatief gunstige positie. De

vruchtwisseling is ruim en er worden verhoudingsgewijs weinig chemische middelen gebruikt. Men bereikt dooreengenomen een goed opbrengstniveau voor de grote gewassen. De produktie vindt voorts plaats in een relatief achone omgeving in gunstige klimatologische omstandigheden. Ook de infrastructuur is opgezet ten behoeve van de akkerbouw. In grote delen van de provincie heeft een ruilverkavelingsproces zijn beslag verkregen en beschikt men op bedrijfsniveau over een goede verkaveling. Veelal is ook de hoofd- en de percelsonwatering aangepast aan de behoefte van de akkerbouwteelten. In diverse delen van de provinciale oppervlakte hebben landinrichtingsactiviteiten plaats, waaronder in toenemende mate administratieve herverkavelingen. De vakbekwaamheid van de bedrijfschefs, de inrichting van grond en gebouwen de mechanisatie van de bedrijven is sterk gericht op akkerbouw waarbinnen de marktorderingsgewassen een overheersende plaats innemen.

De aanpassing van de bedrijven aan de gewijzigde omstandigheden ondervindt belemmeringen vanwege de ongunstige rentabiliteit. Noodzakelijke bedrijfsvergroting via aankoop van vrijkomende gronden gaat gepaard met een aanzienlijke lastenverhoging. De inrichting van moderne opslagruimten voor kwaliteitsprodukten vergt eveneens omvangrijke investeringen, terwijl herinrichting in enkele gebieden met een zoetwatervoorziening soms is afgesprongen op de kosten. Dankzij omvangrijke overheidsbijdragen komt de zoetwatervoorziening op gang. Voorts moet worden aangetekend dat een deel van de inrichtingswerken uitgevoerd zijn in een periode met een kleinschalige verkaveling. Het opheffen van kleinere bedrijven en de veranderingen in de eigendomsverhoudingen kunnen er toe hebben geleid dat het grondgebruikspatroon niet meer overeenkomt met de eisen die een grootschalige en arbeidsextensieve akkerbouw stelt. Bedacht moet worden dat een minder optimale verkaveling in geval er een beroep op loonwerk wordt gedaan, leidt tot hogere bewerkingskosten.

Weliawaar wordt geconstateerd dat dooreengenomen de solvabiliteit van de bedrijven gunstig is, maar de vraag is of dit tevens geldt voor de jongere ondernemers en of omvangrijke herinrichtingsinvesteringen zonder onaanvaardbare risico's voor de continuïteit kunnen worden verricht. De kansen moeten meer worden gezocht in met name die produkten waarvoor geen marktondersteuning geldt.

In dit verband is tevens van belang dat in Zeeland zich een ontwikkeling voltrekt van in belangrijke mate pacht van landbouwgronden naar overwegend eigendom. Het verwerven van eerder gepachte gronden vergt van de betreffende ondernemers een aanzienlijke financiële inspanning; hun financieringslasten worden er aanzienlijk door verhoogd. Tot dusverre is het niet mogelijk anders dan door aankoop van gronden het bedrijf te vergroten. Incidenteel worden gronden gehuurd voor de teelt van specifieke gewassen; onder andere voor gewassen die een ruime vruchtwisseling vereisen. Het beschikbaar krijgen van geschikte gronden op redelijke basis is van groot belang voor de teeltmogelijkheden van specifieke gewassen. De betreffende ondernemers kunnen door de éénjarige huur hun bedrijfsomvang in overeenstemming brengen met die van de vaste voorzieningen.

2. De veehouderij

2.1 De melkveehouderij

De melkveehouderij heeft in sterke mate te maken met een beperkend beleid. De verwachting voor de afzet van gebruikelijke zuivelprodukten is ongunstig. Wel wordt een toenemend deel van de melk gebruikt voor de vervaardiging van speciale produkten.

Bij het verwerven van de melkproduktierechten hebben de Zeeuwse bedrijven een minder gunstige positie dan die van elders. Ondanks de sombere afzetverwachtingen, maar vooral door de onderbezetting elders worden er voor de melkproduktierechten hoge prijzen betaald waardoor de omvang van de sector in geval er andere mogelijkheden voor het gebruik van de grond zijn, onder druk zal blijven staan. Slechts een derde deel van de bedrijven met melkvee is op de melkveehou-

derij gespecialiseerd, heeft een moderne uitrusting of een eenheid melkvee van een omvang die de toepassing van moderne produktiemethoden mogelijk maakt. Bijna de helft van de melkveestapel wordt gehouden op bedrijven met minder gunstige produktieomstandigheden.

Het verminderen van de melkveehouderij gaat gepaard met een inkrimpende oppervlakte grasland. Vooral op de gemengde bedrijven en op de akkerbouwbedrijven die gezamenlijk circa 70% van het grasland in gebruik hebben zal het verdwijnen van de melkveehouderij kunnen leiden tot het anders gaan gebruiken van de graslandpercelen. De behoefte aan herinrichting van percelen ten behoeve van de akkerbouw kan er door worden vergroot, tenzij in de rundvleessector en in de schapehouderij mogelijkheden zijn voor de graslandbenutting. Van belang zijn ook de mogelijkheden tot uitwisseling van percelen tussen melkveehouders en akkerbouwers.

2.2 De vleesproduktie

In tegenstelling tot de zuivelsector, is er voor kwaliteitsvlees een voorzichtige markuitbreiding te verwachten. De geringe omvang van de veestapels die op veel Zeeuwse bedrijven een onderdeel vormen van gemengde bedrijven maakt het niet altijd mogelijk aan de eisen van milieu en welzijn van de dieren te voldoen. De Zeeuwse veehouderijbedrijven zouden ten aanzien van deze punten voordelen moeten hebben ten opzichte van die in de concentratiegebieden. Echter het algemeen geldend landelijk beleid heeft voor de totaal uiteenlopende situaties ook nadelen zoals ten aanzien van mestafzet en gezondheidsvoorzieningen. De verwachting is dat ondanks de relatief gunstige afzetmogelijkheden in de vleesproduktie veel van de kleine eenheden in de varkenshouderij zullen worden beëindigd.

In het algemeen zijn de omstandigheden voor de veehouderij gunstig als gevolg van de geringe ziekte- en infectiedruk waarbij de afzet van mest en gier op gebiedsniveau geen problemen geeft. Een nadeel is wel het verspreid over veel kleine bedrijven en over een groot gebied voorkomen van de diverse veehouderijsectoren. Voorts ontbreken infrastructurele voorzieningen zoals de toelevering, verwerking en afzet ten behoeve van de veelal kleine eenheden. De afzonderlijke sectoren zijn in de vleesproduktie voor vrijwel alle voorzieningen op bedrijven uit andere provincies aangewezen. Nieuwe bedrijven en eenheden die aan bestaande bedrijven worden toegevoegd moeten daardoor een grote omvang hebben.

De verwachting is dan ook dat alleen de grotere op zichzelf staande eenheden in stand zullen blijven. Deze treft men onder andere in de pluimveesector aan. Voor de rundvleessector is het succes afhankelijk van het beschikbaar komen van voldoende kwaliteitskalveren.

3. De tuinbouw

3.1 Algemeen

Behoudens de fruitteelt is de Zeeuwse tuinbouw niet tot grote ontwikkeling gekomen. Grote centra waarin de toelevering en afzet gestalte hebben gekregen zijn daardoor niet of slechts laat van de grond gekomen.

De marktvooruitzichten zijn voor de tuinbouwprodukten veelal gunstiger dan die van akkerbouw en veehouderij. De welvaartsontwikkeling stelt de consument in staat meer variatie in het groentenassortiment en in de sierteeltsector te verwezenlijken. De grotere verscheidenheid aan produkten die de diverse tuinbouwsectoren voortbrengen kan hier beter op in spelen dan bijvoorbeeld de akkerbouw die tot dusverre voornamelijk grondstoffen voor de verwerkende (levensmiddelen) industrie voortbrengt. Al naar gelang sectoren beter in staat zijn kwaliteitsprodukten te telen die aansluiten bij de behoefte van de consument, hebben zij een betere toekomstkans. De welvaartstijging kan gepaard gaan met een vergrote vraag naar sierteeltprodukten, naar nieuwe produkten en naar op een andere wijze of op een ander dan gebruikelijk tijdstip beschikbaar komende produkten.

De klimatologische omstandigheden, de grondsoort en de produktiewijze van de bedrijven bieden in beginsel uitstekende kansen om aan de verwachte vraag te voldoen. De uitgangspositie waarbij met een relatief schone grond kan worden gestart is hierbij van groot belang. De ontwikkeling van het aanbod ondervindt echter problemen die het oplossingsvermogen van de individuele ondernemer als regel te boven gaan.

3.2 De fruitteelt

In de fruitteelt heeft de vernieuwing van de produktie, van de bewaring en van de afzet een grote omvang aangenomen. Deze heroriëntatie leidde tot een kleinere maar aanzienlijk betere oppervlakte. Het merendeel van de bedrijven is op de betreffende teelten gespecialiseerd, heeft een goede inrichting met opslagvoorzieningen op het bedrijf of in de omgeving. Het overgrote deel van fruitbedrijven heeft goede continuïteitsmogelijkheden. Ook de produktie van specialiteiten als peren, pruimen en klein fruit zijn bij de assortimentsverbreding van groot belang. In deze sectoren heeft Zeeland een vooruitgeschoven positie.

3.3 De opengrondsteelten

De huidige groentesector sluit grotendeels aan op de akkerbouwproduktie. De gewassen worden veelal op extensieve wijze geteeld ten behoeve van de verwerkende industrie of andere verwerkende bedrijven. Deze veelal buiten de provincie gelegen bedrijven betrekken hun grondstoffen uit een wijdere omgeving, waardoor de produktie geplaatst moeten worden binnen het seizoenmatige aanvoerspatroon. Het aandeel van de groenten dat vers in de handel wordt gebracht via de veiling is zeer beperkt. Deze vorm van tuinbouw heeft nog geen sterke wortels in het plaatselijke produktiegebeuren.

De afzetvooruitzichten voor groenten die aan een aantal voorwaarden van de consument voldoen zijn op langere termijn gunstig. Zeeland biedt daartoe door de ligging en het zachte klimaat relatief goede mogelijkheden. De kwaliteit van de gronden laat als regel een ruime keuze van gewassen toe. Bij de mogelijkheden voor het uiteindelijk gebruik van de grond spelen echter ook factoren als ligging in bedrijfs- en perceelsverband een rol. Vanwege de behoefte aan mechanisatie van de werkzaamheden zal men in toenemende mate de voorkeur geven aan de lichtere klei- en zavelgronden. Over het algemeen zijn er in voldoende mate van dergelijke gronden beschikbaar. De telers zullen veelal wel de gronden dienen uit te zoeken, omdat hun eigen grond niet altijd aan de gestelde eisen voor een succesvolle teelt voldoet. Een grote mobiliteit in het grondgebruik is een vereiste.

In de infrastructuur kent de groenteteelt een aantal belangrijke knelpunten, zoals de kennis van de verschillende teelten, het ontbreken van voorzieningen op de bedrijven onder andere de koelruimte en de grote afstand tot de afzetwegen voor verse produkten en de watervoorziening. Voorts is het de vraag of er op lokaal niveau voldoende arbeidskrachten beschikbaar zijn voor dergelijke arbeidsintensieve teelten, waarbij geldt dat de arbeidsvoorwaarden en de loonhoogte geen beperking mogen vormen.

De bloembollenteelt kampt landelijk met een tekort aan geschikte gronden. De hogere eisen die aan de vruchtwisseling en aan de beperking van het gebruik van chemische middelen worden gesteld, zullen dit tekort vergroten. De kansen voor de reeds in Zeeland aanwezige telers, met veelal een goede produktieorganisatie kunnen daardoor toenemen. Echter alleen onder voorwaarde dat aan de inrichtingseisen die een hoogwaardige produktie stelt, kan worden voldaan. Een van de belangrijkste is de zoetwatervoorziening. Dit geldt met name voor de tulpe-teelt waarvan de vroegheid gunstige afzetmogelijkheden biedt voor broeierij. De mogelijkheden dat een ombuiging van het dalend areaal kan worden bewerkstelligd zijn zeker aanwezig.

3.4 De glastuinbouw

De Nederlandse glastuinbouw heeft ondanks eerdere bedreigingen, zoals ten tijde van de energieschaarste, een sterke vernieuwing doorgemaakt. Voor hoogwaardige produkten worden goede afzetmogelijkheden verwacht. De uitbreiding en vervanging van glasopstanden in de huidige grote centra ondervindt in toenemende mate beperkingen, waardoor tuinders ook buiten de oorspronkelijke plaatsen nieuw-vestigingen opzetten. Hoewel de vestigingsplaats minder dan voorheen bij de oorspronkelijke centra dient te liggen, geven velen vanwege de gigantische investeringen de voorkeur aan een vestigingsplaats in een cluster waar toelevering afzet en relatiepatroon begunstigend werken op de ontwikkeling van bedrijven en sector. Kostenaspecten als de prijs van de grond en de geringere behoefte aan energie worden afgewogen tegen de mogelijkheden om kwaliteitsprodukten te leveren. Het beschikbaar zijn van voldoende met de sector vertrouwde arbeidskrachten weegt hierbij eveneens mee. Vooralsnog speelt ook de afstand tot de veiling een rol. Vermoedelijk wordt de invloed hiervan geringer als de produkten niet meer op het veilpunt behoeven te worden geleverd.

De Zeeuwse glastuinbouw komt verspreid over de provincie voor, op bedrijven met merendeels kleine glasopstanden. Het aantal glastuinders neemt af, doordat er geen opvolgers zijn. Het geringe aantal gespecialiseerde bedrijven met een redelijke omvang en een moderne opzet in onder meer de bloemen- en plantensector kan mogelijk wel de basis vormen voor een verdere ontwikkeling.

Mogelijkheden voor de vestiging van glastuinbouwbedrijven zijn in beginsel ruimschoots aanwezig. Zeeland heeft een gunstige wintertemperatuur en heeft veel zonne-uren. De energiebehoefte kan plaatselijk worden gedekt door reeds aanwezige afvalwarmte. Om deze pluspunten te benutten dient echter wel een groepsgewijze vestiging te worden gerealiseerd, die de voordelen van een centrum kan bieden. Deze mogelijkheden zijn er eveneens bij de vestiging van grootschalige glasbedrijven die min of meer op zichzelf staan.

Bijlage 5. Functies buiten het agrarisch bedrijf

De uitbreiding van de produktie op veel bedrijven is slechts mogelijk als aan een aantal voorwaarden kan worden voldaan. Deze aanpassingen vereisen veelal een aanzienlijke tijd.

Voor de eerstkomende jaren zal daarvan dan ook slechts een beperkt effect uitgaan, zodat het inkomen uit de produktie van veel van de thans aanwezige bedrijven te klein zal zijn.

Voor een belangrijk aantal bedrijven zal het daarom gewenst zijn om vanuit hun bedrijfssituatie andere inkomensmogelijkheden te kunnen benutten. Als zodanig worden hier gezien: het kamperen bij de boer, het gaan werken buiten het eigen bedrijf en het leveren van diensten bij onderhoud en beheer van natuur- en landschapsobjecten.

1. Kamperen bij de boer

De toeristische belangstelling heeft voor de agrarische bedrijven mogelijkheden geboden, zoals het kamperen bij de boer. In Zeeland ontvangt men op circa 200 bedrijven neveninkomsten uit het beschikbaar stellen van kampeergelegenheid. Globaal zou men kunnen zeggen dat een kampeereenheid een inkomensaanvulling geeft ter grootte van een hectare akkerbouwgrond of van het houden van een melkoe. Het is voor de bestaansmogelijkheden van belang dat gestreefd wordt naar een kwaliteitsaanbod in de vakantiemarkt, waarbij de beschikbare outillage gedurende een zolang mogelijk deel van het toeristische seizoen kan worden benut.

Het spreekt voor zich dat het handhaven, danwel versterken van de landschappelijke kwaliteiten hierbij van belang is. In dat verband is ook de bebouwing een belangrijk element. De verwachte vermindering van het aantal bedrijven kan leiden tot het verlies van de agrarische produktiefunctie van gebouwen. Vooral oudere gebouwen die niet aan de moderne eisen zijn aan te passen, zullen vaak voor andere doeleinden beschikbaar komen.

2. Part-time-werk

Voor een belangrijke categorie bedrijfshoofden zal het niet mogelijk zijn om binnen hun bedrijf voldoende inkomen te verwerven. Deze personen en mogelijk ook hun echtgenoten zullen op andere activiteiten zijn aangewezen. Voor zover er in de omgeving bij hun situatie passende werkgelegenheid is, kan de bedrijfsvoortzetting zorgen voor het instandhouden van het plaatselijk voorzieningenniveau en kan vanuit het bedrijf alsnog op andere land- of tuinbouwprodukties worden overgegaan.

Voor een belangrijk deel van de oudere bedrijfshoofden zal het vinden van passend werk minder gemakkelijk zijn. Anderzijds kampen arbeidsintensieve agrarische sectoren in het algemeen met een tekort aan losse arbeid. Het niet kunnen verkrijgen van de benodigde arbeidskrachten zou ontwikkeling en uitbreiding van perspectiefvolle sectoren kunnen beperken.

3. Beheers- en verzorgingsfuncties

In diverse gebieden is de bestemming en inrichting van percelen gericht op de versterking van de natuurwaarden. Dit is onder andere het geval in de zones waar de landbouw een beheersfunctie vervult en in reservaatgebieden. In de provincie is een klein deel van de oppervlakte (2,2%) aangewezen als relatienotagebied. Voor circa 30% van het provinciale grondgebied geldt evenwel de medefunctie natuur naast landbouw.

De omvang en ligging van de reservaatgebieden maakt het vermoedelijk voor slechts een klein aantal bedrijven mogelijk en aantrekkelijk om hierbij een

functie te vervullen. De medebestemming natuur brengt voor de bedrijven mogelijk wel beperkingen mede zonder dat er toereikende compensaties tegenover staan. Bij de uitvoering van onderhouds- en beheerstaken is van belang dat zo veel mogelijk wordt uitgegaan van de aanwezigheid van agrariërs die daartoe de gelegenheid hebben. Uit oogpunt van kosten van de onderhouds- en beheerstaken kan het eveneens gewenst zijn om de overcapaciteit op de agrarische bedrijven te benutten.

Bijlage 6. Ontwikkeling bij toelevering, verwerking en afzet

De ontwikkelingen in de agrarische sector vinden in wisselwerking met die in de toelevering, afzet en verwerking plaats. In toenemende mate vindt er een verstrengeling plaats rond produkten of groepen van produkten waarbij de verschillende geledingen een zogenaamd agribusinesscomplex vormen.

Tegen deze achtergrond wordt in deze bijlage ingegaan op de positie en veranderingen in de Zeeuwse afzet- en verwerkingsorganisatie. Daarbij wordt voornamelijk geput uit Zeeuwse produktstromen (LAVO 1984) en uit het recente rapport "Agribusinessmogelijkheden in Midden en Noord-Zeeland" van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in het genoemde gebied.

Verder wordt de mogelijkheid in beschouwing genomen om in de nabije omgeving aanwezige verwerkings- en afzetorganisatie te gaan benutten voor Zeeuwse produkten.

1. Algemene ontwikkelingen

De produktie van land- en tuinbouw vindt overwegend plaats voor een markt waarop een groot aantal aanbieders en vragers uit verschillende landen een rol spelen. Uit studies is bekend dat de concentratie aan de vraagzijde sneller is voortgeschreden dan bij het aanbod (Van der Stee, 1989). De produkten moeten voldoen aan een aantal voorwaarden om een kans te maken bij de grote verkoopketens.

Naar verwachting zal de vraagkant via de verkooporganisatie dan ook steeds meer invloed uit gaan oefenen op de produktiewijze. Een deel van de wensen zal aansluiten op algemene kwaliteitsvoorwaarden, zoals de afwezigheid van negatieve eigenschappen van de produkten. Daarnaast zal er zekerheid worden gevraagd over het tijdstip van het aan de markt komen.

De kracht van een produktiegebied wordt dan ook in toenemende mate bepaald door het kunnen inspelen van produktie met de daaraan verbonden toelevering, op de zich wijzigende verhoudingen bij de verwerking en afzet.

2. De Zeeuwse agribusiness

In de Zeeuwse land- en tuinbouw vindt de toelevering van grond en hulpstoffen veelal plaats door particuliere en coöperatieve bedrijven. Voor een belangrijk deel van de diensten en grondstoffenlevering is men aangewezen op elders gevestigde bedrijven. Op zichzelf is dit geen probleem zolang dit geen aanzienlijke kostennadelen met zich meebrengt.

Het deel van de produktie dat wordt bewerkt of verwerkt tot een herkenbaar produkt of dient als grondstof is sterk toegenomen. De concentratie van de voedingsmiddelenindustrie en de internationale schaal waarop de handel wordt bedreven, heeft tot gevolg dat het aantal verwerkings- en afzetorganisaties steeds kleiner wordt. Men vervaardigt bovendien allerlei gespecialiseerde produkten. Dit in tegenstelling tot de voorheen gebruikelijke afzetwijzen waarbij een suikerfabriek de bieten verwerkte tot suiker en de graanverwerkers bij de produktie van bloem stopten.

De in Zeeland gevestigde bedrijven voor de verwerking van landbouwprodukten beperken zich dan ook geenszins tot het lokale produkt. Zij verwerven grondstoffen die het best bij hun eindprodukt passen.

Daarbij is van belang dat het Zeeuwse produkt bij de verwerkings- en verhandelingsorganisaties een sterke positie heeft. Voor zover het gaat om gevestigde produkten van de akkerbouw en veehouderij die via de gangbare kanalen worden afgezet is dit geen probleem. Veel moeilijker is dit bij nieuwe en specifieke produkten. Daartoe dienen eveneens de voorzieningen beschikbaar te komen en moeten telers vertrouwd worden met de voorwaarden die aan een produkt voor een gespecialiseerde markt worden gesteld.

Deze overgang naar een consumentengerichte markt vereist van veel producenten een mentale omschakeling. Het is van belang dat beschikbaar komende mogelijkheden tijdig en in voldoende mate worden benut. Door samenwerking tussen telers en afzet- en verwerkingsorganisaties kunnen initiatieven tot een succes worden gemaakt die bij afzonderlijk opereren niet tot ontwikkeling zouden komen.

3. Een groter wordende markt

De positie van de Zeeuwse agribusiness kan door de vermindering van de grensbepkeringen na 1992 geleidelijk enige verandering ondergaan. Voor een deel van de produkten is er momenteel in feite nog slechts een beperkte grenswerking. Naast de beperkingen als gevolg van de douane en btw-regels, is de grens vooral werkzaam als een mentale barrière die zich uit in verschillen in handelsgewoonten, betalingsregels en dergelijke.

In verband met eventuele mogelijkheden tot afzetverruiming moet met name aan de extensieve groenteteelt nadere aandacht worden geschonken. De oppervlakte met deze teelten, voornamelijk winterpeen, knolselderij, spruitkool en witlofwortelen en enkele tientallen ha voor de bloemkool, schorseneren, sperziebonen en tuinbonen omvat in Zeeland circa 2000 ha. Vanwege de verwerkingswijze dient hierbij ook de oppervlakte erwten in beschouwing te worden genomen; 660 ha in 1990. De produkten van deze sector vinden veelal na de conservering hun weg op de West-Europese markt. Een klein deel van de produkten wordt vers geleverd. Men ondervindt daarbij concurrentie van de produkten uit andere Nederlandse gebieden en uit andere belangrijke produktiegebieden in onze buurlanden. In met name België en Frankrijk is een omvangrijke groenteteelt voor verwerking tot ontwikkeling gekomen. Naast de conservering in potten of blik, heeft met name België een sterke diepvriesindustrie opgezet. Een belangrijk deel van erwten, wortelen, bonen en spruiten wordt er ingevroren. De Franse produktie wordt eveneens in belangrijke mate ingevroren alvorens te worden geëxporteerd. Van de Nederlandse groenten worden vooral de spinazie en de tuinbonen ingevroren.

Van groot belang zijn derhalve de mogelijkheden voor de Zeeuwse produktie bij een vrijer wordend handelsverkeer binnen de Gemeenschap. De vraag is of er dan mogelijkheden ontstaan om produkten in bepaalde klassen in andere landen aan te bieden. De ligging van Zeeland ten noorden van een gebied met diverse verwerkingsmogelijkheden zou dan een voordeel kunnen worden. Momenteel is voor groenten en fruit alleen verhandeling mogelijk voor gecertificeerde produkten in de klasse E, I en II, terwijl een uitzondering is toegestaan voor industrieel te verwerken produkten. Bij handhaving van de zogenaamde verzendgebieden blijft veilen van Zeeuwse produkten op Belgische of andere veilingen of aanbieden aan andere distributiekkanalen niet toegestaan.

Bijlage 7. Geraadpleegde bronnen

- Agrarisch Zeeland aan Zet**
Maatschappij voor Handel en Nijverheid in samenwerking met de Zuidelijke
Landbouwmaatschappij, Goes, 1991
- Een verkenning van landbouw naar agribusiness**
Kamer van Koophandel en fabrieken voor Midden- en Noord-Zeeland, Middelburg,
1991
- Baltussen, J.T.M., F.E. Godeschalk en A. de Jager**
Perspectieven van vollegrondsgroenteteelt op akkerbouwbedrijven
's-Gravenhage, LEI, 1990, Mededeling 428
- Baris, D.B., J.W.A.M. Niks en J.J. de Vlieger**
De telers van conservengroenten en hun marktpartners
's-Gravenhage, LEI, 1988, Interne Nota 364
- Bon, van der**
Koel- en vriesveem
Vlissingen
- Bruchem, C. van, J.H. Post en I.J. Terluin**
Landbouw-Economisch Bericht 1991
's-Gravenhage, LEI, 1991, Periodieke Rapportage 1-91
- CBS**
Landbouwtellingen
- CBS**
Regionaal Economische Jaarcijfers
- De toekomst van agrarisch Hontenisse**
Agrarische Hogeschool Delft, Rabobank Kloosterzande
Delft, 1988
- Directeur Landbouw, Natuur en Openluchtrecreatie in de provincie Zeeland**
Kaarten van voor verzuring gevoelige gebieden
Goes, 1991
- Douw, L., J.H. Post en L.B. van der Giessen**
De Nederlandse landbouw na 2000
's-Gravenhage, LEI, 1987, Mededeling 379
- Driel, J.A. van**
De fabrikanten van groenteconserven en diepvriesgroenten in Nederland
's-Gravenhage, LEI, 1988, Interne Nota 370
- Een economische inventarisatie van de Kanaalzone**
Rijksuniversiteit Gent, Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zeeuwisch-
Vlaanderen
Gent, 1990
- Gaasbeek, A.F. en R.A. Rodewijk**
Het Westlandse glastuinbouwcomplex en zijn centrumfunctie
's-Gravenhage, LEI, 1991, Interne Nota 387
- Glastuinbouw Midden Zeeland**
Grontmij
Goes, 1991

Groot, N.S.P. de, M. Mulder, B. v.d. Ploeg en G. Trip
Ruimtebehoefte Zuidhollandse glastuinbouw
's-Gravenhage, LEI, 1990, Mededeling 436

Haas, W. de en F. Beths
Landbouwkwalificatie Overijssel
's-Gravenhage, LEI, 1990, Publikatie 2.190

Havenschap Vlissingen
Overzicht verhandeling fruit en groenten 1990
Vlissingen

Hermans, Jac
Nieuwe plannen maken; ideeënmap voor akkerbouwers
Amsterdam, 1990

Interprovinciaal Overlegorgaan voor de akkerbouwaangelegenheden in het
zuidwesten
De 15 tot 30 ha akkerbouwbedrijven in het zuidwestelijk zeekleigebied
Goes, 1981

Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zeeuwsch-Vlaanderen
Gegevens betreffende agribusiness
Terneuzen, 1991

Kleijn, E.H.J.M. de
De Nederlandse uien; strategisch marketingplan
's-Gravenhage, LEI, 1988, Interne nota 346

Kloosterboer, J.E
Fruit Terminal Flushing
Vlissingen, 1991

Landbouwschap
Milieubeleidsplan
's-Gravenhage, 1989

Ministerie LNV
Meerjarenplan gewasbescherming
's-Gravenhage, 1990

Mouris, B.
De ontwikkeling van de fruitteelt in de provincie Zeeland (1974-1990)
's-Gravenhage, LEI, 1985, Onderzoekverslag 20

Mulder, M.
De opengrondsgroenteteelt 1975-1988
's-Gravenhage, LEI, 1989, Periodieke Rapportage 5-89

Post, J.H., J. Breedveld, B. van der Ploeg, D. Strijker en J.J. de Vlieger
Agribusinesscomplexen in Nederland
's-Gravenhage, LEI, 1987, Onderzoekverslag 32

Pronk, A
Productie, verwerking en afzet van conserven en diepvriesgroenten in België
's-Gravenhage, LEI, 1986, Interne Nota 332

Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Zeeland
Kompas 1985
Goes, 1981

Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Zeeland
Rapport van de Werkgroep "Groente-afzetstructuur"
Goes, 1986

Provinciale Raad voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw in Zeeland
Werken aan Bedrijfshygiëne
Goes, 1986

Spierings, C.J.M.
Deeltijdlandbouw: ontwikkelingen en mogelijke gevolgen
's-Gravenhage, LEI, 1990, Publikatie 2.192

Statistiek over de internationale trafiek in de havens 1989
Nationaal instituut voor de Statistiek
Brussel

Stee, A.P.J.M.M. van der
Om schone zakelijkheid
Rapport van de adviescommissie Perspectieven voor de Agrarische sector in
Nederland aan het Landbouwschap
's-Gravenhage, 1989

Tap, H.
Productie, verwerking en afzet van conserven en diepvriesgroenten in
West-Duitsland
's-Gravenhage, LEI, 1988, Interne Nota 365

Vaessen, R.
Productie, verwerking en afzet van groenteconserven en diepvriesgroenten in
Frankrijk
's-Gravenhage, LEI, 1988, Interne Nota 366

Veer, J. de
Heroriëntatie van de landbouw
's-Gravenhage, NRLO, 1987

Voskuilen, M.J. en C.M. van Elk
Motieven van glastuinders voor vestiging in de regio Aalsmeer
's-Gravenhage, LEI, 1990, Publikatie 2.191

Voskuilen, M.J. en C.M. van Elk
Kamperen als neventak
's-Gravenhage, LEI, 1989, Publikatie 2.187

Watervoorziening voor de landbouw uit het Zoommeer
Provincie Zeeland
Middelburg, 1987

Wetenschappelijke Atlas van Nederland; Dorpen, Landbouw, Landschap, Milieu
's-Gravenhage, SDU

Wijnen, C.J.M.
Een verkenning van de mogelijkheden voor de pootgoedteelt in het Zuidwesten van
Nederland
's-Gravenhage, LEI, 1989, Mededeling 402

Wijnen, C.J.M.
Vooruitzichten voor de landbouw in Flevoland na 2000
's-Gravenhage, LEI, 1990, Mededeling 431

Winsemius, P.
Discontinuïteit in de landbouw
Opgenomen in "Boer tussen Markt, Machi en Milieu
Wageningen, Economenclub, 1987

Zee, P.
Detailhandelsorganisaties en hun relaties met fabrikanten van groenteconserven
en diepvriesgroenten
's Gravenhage, LEI, 1989, Interne Nota 375

Zeeuwse Produktstromen
LAVO, ETI, LEI, ZLM
Goes, 1984